

Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги
Давлат ва жамият қурилиши академияси

Қўлёзма ҳуқуқида
УДК330.111.64 (575.1)

ВАХАБОВ АЛИШЕР ВАСИКОВИЧ

**БОЗОР МУНОСАБАТЛАРИГА ЎТИШ
БОСҚИЧИДАГИ КЎП УКЛАДЛИ ИҚТИСО-
ДИЁТ ВА УНИНГ ТАКРОРАН ҲОСИЛ БЎЛИШИ**

08.00.01 - “Иқтисодий назария” ихтисослиги

Иқтисод фанлари доктори илмий
даражасини олиш учун ёзилган диссертация

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т И

Тошкент – 2001

330.1(043.3)

B-30

Диссертация Тошкент Молия институтининг
«Иқтисодий назария» кафедрасида бажарилган

Расмий оппонентлар:

Иқтисод фанлари доктори, профессор
Абдуганиев Абдувоҳид Абдуганиевич

Иқтисод фанлари доктори, профессор
Шодмонов Шерқул Шодмонович

Иқтисод фанлари доктори, профессор
Турсунхўжаев Марат Лутфуллаевич

Етакчи ташкилот:

**Ўзбекистон Республикаси Фанлар
академиясининг иқтисод институти**

Диссертация ҳимояси 2001 йил «7» ИЮЛ соат 10⁰⁰ да

Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамяят қурилиши академияси қошидаги иқтисод фанлари доктори илмий даражасини олиш учун диссертациялар ҳимояси бўйича Д.005.10.02 рақамли Бирлашган ихтисослашган кенгаш мажлисида ўтказилади.

Манзил: 700003, Тошкент шаҳри, Ўзбекистон шох кўчаси, 45.

Диссертация билан Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамяят қурилиши академияси кутубхонасида танишиш мумкин.

Автореферат 2001 йил «4» ИЮН да тарқатилди.

Бирлашган ихтисослашган
кенгаш илмий котиби,
иқтисод фанлари номзоди, доцент

Абулқосимов Ҳ.П.

Тадқиқотнинг умумий тавсифи

Мавзунинг долзарблиги. Мустақилликнинг 10 йиллиги мобайнида Ўзбекистон Республикаси бозор ислохотлари йўлидан бориб, кўп укладли иқтисодий тизимга асос солдики, у моҳиятан аниқ ижтимоий йўналишга эга бўлган бозор иқтисодиётидир. Бозор ислохотларининг ҳозирги босқичидаги иқтисодиётни эркинлаштириш вазифаси ҳам кўп укладли иқтисодиётнинг ривожини билдиради. Президент И.А.Каримов таъкидланганларидек, **“...биз ўз олдимизга қўйган мақсадни - хусусий мулкчилик етакчи ўринда турадиган кўп укладли иқтисодиётни барпо этиш мақсадини амалга оширишимиз керак”¹.**

Президент бу вазифани янада ойдинлаштириб **“кўп укладли иқтисодиётни шакллантириш ва унда хусусий мулкнинг етакчи ўрин эгаллашини таъминлаш”²** Ўзбекистон иқтисодиётининг яқин келажақдаги устувор йўналишидан бири бўлишини қайд этди.

Кўп укладли иқтисодиётнинг моҳияти, ички тузулмаси, юзага келиш йўллари ва ривожланиш йўналишини билиш муҳим назарий ва амалий аҳамиятга эга.

Ўзбекистон шароитида кўп укладли иқтисодиётга ўтишнинг миллий модели тадқиқ этилди, унинг аҳамиятга молик жиҳатлари кўп, буларни тадқиқ этиш иқтисодиёт назариясининг янада бойишига хизмат қилади, хусусан бозор иқтисодиётига ўтиш концепциясини яратишга наф келтиради.

Кўп укладли иқтисодиёт муоммосининг долзарблигидан келиб чиққан ҳолда диссертациянинг мавзуси танланди.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Кўп укладли иқтисодиёт муоммоси ғоят кам ўрганилган, бу соҳада комплекс тадқиқотлар кейинги пайтларда деярли олиб борилмаган. Илгариги ортодоксал ғоялар кўп укладлилиكنи тараққиёт манбаи бўлишини инкор этувчи салбий фикрларни ташкил этган, булар ҳозирги давр талабларига мутлақо жавоб бермайди.

Кўп укладлилиكنинг аралаш иқтисодиёт ғоясига бевосита алоқаси бор, чунки у ҳам иқтисодий хилма-хиллиكنи билдиради. Аралаш иқтисодиёт муоммолари эса таниқли Фарб олимлари Кейнс Ж., Полоньи К., Хайек Ф., Мизес Л., Кроуз Р., Самуэлсон П., Гелбрэйт Ж., Эрхардлар Л. томонидан ўрганилган.

МДХ мамлакатларидаги ислохотлар муносабати билан кўп укладлилик таҳлилига қайтилди, лекин бу масала кўпроқ турли мулк

¹ Каримов И.А. “Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда”. Т. “Ўзбекистон”, 1999 й 32-бет.

² Каримов И.А. Халқимиз фаровонлигининг барқарор ўсишини таъминлаш – устувор вазифа. – “Халқ сузи”, 2001 й 12 январь.

шаклларини бошқариш жиҳатдан кўриб чиқилди. Бундай қараш россиялик олимлар Абалкин Л., Мильнер Б., Бим А., Львов Д., Лексин В., Глазьев С. ва бошқаларга ҳам хосдир.

Ўзбекистонда кўп укладли иқтисодиёт таҳлили илк бор академик **И.Каримов асарларидан ўрин олди**¹.

И.Каримов ғоялари асосида бир қатор олимлар кўп укладлилиқнинг бази бир жиҳатларини ёритдилар. Булар жумласига Шарифхўжаев М., Ғуломов С., Абдуганиев А., Акрамов Э., Аллақулов Х., Эркаев Б., Ўлмасов А., Қосимов Р., Шодмонов Ш., Турсунхўжаев М., Мамарасулов Х., Бабаев Х., Камилова М., Саидахмедов Р., Мустафоев Э. ва бошқалар киради.

Лекин кўп укладли иқтисодиёт тизими янги тадқиқот методологиясига таянган ҳолда яхлит таҳлил этилмади, унинг моҳияти, ривожланиш тенденциялари, такроран ҳосил бўлиш қонуниятлари ўрганилмай келинди.

Диссертациянинг мақсади ва вазифалари. Диссертациянинг асосий мақсади тизимли таҳлил методологиясига таянган ҳолда кўп укладли иқтисодиёт тузилмасининг иқтисодий полиформизм сифатидаги моҳиятини очиб бериш, унинг Ўзбекистондаги ўтиш даврига хос хусусиятлари ва ижтимоий жиҳатлари ва ривожланиш йўналишларини асослаш ва мазкур тузулмани ривожлантиришга оид тақлифлар ишлаб чиқишдан иборат.

Шу мақсадга эришиш йўлида **диссертацияда қуйидаги вазифалар қўйилди ва ҳал этилди:**

- кўп укладли иқтисодиёт тизим сифатида илмий таснифланди;
- кўп укладли тизим билан иқтисодий полиформизмнинг ўзоро алоқадорлиги аниқланди;
- иқтисодий трансформация шароитида кўп укладлилиқнинг шаклланиш қоидалари очиб берилди;
- ўтиш давридаги укладларни гуруҳлаштиришга оид илмий мезонларга таяниб, уларнинг тузилмавий таснифи асослаб берилди;
- укладларнинг ички тузилиши таҳлил этилиб, улар ҳар бирининг иқтисодиётдаги ўрни илмий баҳоланди;
- кўп укладли иқтисодиётнинг ижтимоий йўналиши ва уни таъминлашнинг механизми аниқланди;
- кўп укладли иқтисодий тизим ва даромадларнинг хилма-хиллиги ўртасидаги алоқадорлик таҳлил этилди;

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон – бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли. Т. "Ўзбекистон". 1993; Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Т. "Ўзбекистон", 1995 й.; Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. Т. "Ўзбекистон" 1999 й.; Халқимиз фаровонлигининг барқарор ўсишини таъминлаш – уствор вазифа. "Халқ сўзи", 2001 й. 12 январь сони

➤ миллий иқтисодиётда кўп укладлилиқнинг такроран яратилишга таъсир кўрсатувчи омиллари аниқланди;

➤ иқтисодиётни эркинлаштиришнинг кўп укладли тизимни янгилаиб туришдаги аҳамияти очиб берилди.

Тадқиқотнинг предмети сифатида кўп укладли тизим концепцияси танлаб олинди, бу концепциянинг турли жиҳатлари яхлитликда қараб чиқилди, улар иқтисодий полиформизм нуқтаи назаридан талқин этилди.

Тадқиқотнинг объекти. Ўзбекистондаги ижтимоий-иқтисодий тизимни ҳосил этувчи асосий укладлар объект сифатида ўрганилди, уларни ташкил этувчи корхоналар фаолиятининг яқунлари кўриб чиқилди.

Диссертация ишида тизимли тадқиқот методологиясига амал қилинди. Кўп укладли иқтисодиётга яхлит тарзда қаралди, унинг тузилмасига хос турли унсурлар қисмларга ажратиб ўрганилди, тизимни ташкил этувчи ўзак бўғин ва унинг атрофида бирлашувчи компонентлар кўриб чиқилди. Кўп укладли тизимнинг иқтисодий мазмуни ва ижтимоий жиҳатлари уйғунликда ўрганилди.

Диссертацияда сифат жиҳатдан ва миқдорий таҳлил усуллари биргаликда қўлланилди. Назарий ёндашиш билан бир вақтда миқдорий, статистик ўлчам усулларида ҳам фойдаланилди. Миқдорий кўрсаткичлар динамикада ва қиёсий таҳлитда кўриб чиқилди.

Тадқиқотнинг назарий ва услубий асослари сифатида Президент И.А.Каримов асарлари, Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, Ўзбекистонда иқтисодий ислохотларни ўтказишга оид қонунлар, ҳукумат қарорлари, Президент фармонлари ва бошқа расмий ҳужжатлардан кенг фойдаланилди.

Диссертациянинг ахборот базаси бўлиб Макроиқтисодиёт ва статистика, Молия, Меҳнат ва Ижтимоий таъминот, Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирликлари, Давлат мулки қўмитаси, солиқ идоралари ва корхоналар маълумотлари ҳисобланади. Булардан ташқари халқаро молия ташкилотлари, чунончи, Халқаро валюта фонди, Жаҳон банки, Европа Тараққиёт ва Тикланиш банки маълумотлари ва ниҳоят матбуотда эълон қилинган статистика кўрсаткичларидан имкони борича фойдаланилди.

Диссертация ёзишда эришилган ва ҳимояга тақдим этилган илмий янгиликлар муаллиф Ўзбекистон шароитини ҳисобга олиб ишлаб чиққан кўп укладли тизим концепциясида мужассамлашган бўлиб, улар кўйидагилардан иборат:

- полиформик тизимнинг иқтисодий ва ижтимоий турли-туманлик ҳосил этувчи туб белгилари мавжудлиги, лекин статик ва

умумий моделга эга бўлмаслиги, у миллий шароитга кўра трансформацияланиш хусусиятга эга бўлиши асосланди, ҳозирги кўп укладли иқтисодиёт монотизимдан политизим томон ривожланишнинг маҳсули сифатида баҳоланди;

- укладлар муайян иқтисодий тизимдаги хўжалик тури деб қаралиб, уларни баҳоланишнинг асосий мезонлари сифатида мулк шакллари, хўжалик юритиш усуллари ва даромадлар олинди, укладлар фақат биргаликда тизим ҳосил этиши асосланди;

- иқтисодий трансформация шароитидаги кўп укладлилигининг юзага келиш хусусиятлари аниқланди, “Ўзбек модели”да кўп укладли тузулманинг шаклланишидаги махсус жиҳат - бу мавжуд хўжалик турларини сақлаган ҳолда уларни янги укладларга секин-аста трансформациялашувини таъминлаш, хўжалик юритишнинг бозор усуллари миллий кўникмалар билан мувофиқлаштиришдан иборат эканлиги аниқланди;

- кўп укладли тузилма давлат, хусусий, жамоа ва аралаш укладлар яқлитлигидан иборат бўлиши, уларни ҳосил этувчи корхоналар бир хил мулкчиликка таянса-да, эркин ёки монопол бозорга ишлаши, ижара муносабатларида иштироки, қайси меҳнатни қўллаши, анъанавий хўжалик белгилари борлиги, рағбатлантириш усуллари билан фарқланиши очиб берилди;

- кўп укладли тузилманинг ижтимоий йўналиши унинг иммонент хусусияти сифатида объектив ва умумий тарзда бўлса-да, унинг амалга ошиши укладларга мансуб корхоналардаги хўжалик юритишнинг самарадорлигига боғлиқлиги белгиланди;

- кўп укладли тузилмада индивидуал даромадлар бозор даромадига айланиб, ўзининг кўп манбали бўлиши, даромад турлари нисбатининг ўзгарувчанлиги ва укладлар доирасида даромадларни фарқланиши билан ажралиб туриши асосланди;

- кўп укладлиликни такроран яратилиши перманент бўлгани ҳолда укладлар доирасидаги такрор ишлаб чиқариш уларнинг ресурс имкониятига ва бу ерда бозор механизмининг ишлаш даражасига боғлиқлиги аниқланди;

- Ўзбекистонда кўп укладлиликни такроран яратилишига хусусий мулкни ҳали етакчи бўлмаслиги, монопол бозорнинг мавжудлиги, эркин бозор нархларининг чекланган бўлиши, нодавлат инвестицияларининг етишмаслиги халақит бериши асосланди. Уни қайтадан юзага келишининг асосий шарти иқтисодий эркинликни таъминлаш, субъектлар фаолиятини бозор механизми орқали тартибланиб туриши ва энг муҳими инвестиция жараёнини ўз-ўзини молиялаштириш асосига ўтказилиши эканлиги аниқланди;

- кўп укладли тузилма барқарор иқтисодий полиформизм ҳосил этиши бир қатор умумиқтисодий чора тадбирлар талаб қилиниши, булар мулкчиликка, фискал, нарх ва инвестиция сиёсатиغا, хориж укладини ривожлантиришга оид бўлиши аниқланди.

Тадқиқотнинг назарий ва амалий аҳамияти.

- Диссертациянинг илмий натижалари иқтисодиёт назариясига оид тадқиқот ишларида, хусусан ўтиш давридаги кўп укладли структура концепциясини яратишда, ижтимоий-иқтисодий тараққиётнинг «Ўзбек модели» ғояларини ривожлантиришда ишлатилиши мумкин.

- Ўзбекистондаги кўп укладли тузилманинг хусусиятлари ва ривожланиш йўналишларига оид муаллифнинг фикр мулоҳазалари ва аналитик ҳисоб-китоблари иқтисодиёт назариясини магистратура ва аспирантурада ўқитишга наф келтиради.

- Муаллиф асослаган концепция кўп укладли тизим шароитига мос иқтисодий сиёсатни ишлаб чиқишга ёрдам беради, ишдаги умумиқтисодий тавсиялар иқтисодиётни бошқариш билан шуғулланувчи тегишли давлат идоралари фаолиятида қўлланилиши мумкин.

Тадқиқот натижаларини сивовдан ўтказилиши ва амалиётга жорий этилиши. Диссертациянинг асосий илмий ғоялари ва хулосалари Умумжаҳон Банки Гуруҳи ва бошқа халқаро ташкилотлар томонидан ўтказилган қуйидаги халқаро семинар ва илмий конференцияларда маъруза кўринишида муҳокама қилинган: 1) «Янги мустақил мамлакатларда ижтимоий сиёсат, дастурлар ва лойиҳалар» 22 январь-3 март, 1996 йил, Москва; 2) «Иқтисодий трансформация шароитида давлат секторининг фискал сиёсати» 1-5 май, 2000 йил, Вашингтон.

Диссертант эришган натижалар илмий маълумотлар сифатида илмий текшириш институтлари ва марказларига ҳамда Олий ўқув юртларига ўтиш даври иқтисодиёти муаммоларини тадқиқ этишда ва ўқув ишларида қўллаш учун юборилди. Тадқиқот натижалари Тошкент Молия институти, Тошкент Давлат Техника университети, Фарғона Давлат университети, Андижон Муҳандислик Иқтисодиёт институти ва Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академияси илмий семинарларида муҳокама қилинди.

Диссертациянинг асосий мазмуни, унда асосланган назарий фикр-мулоҳазалар, қонун-қоидалар ва ишлаб чиқилган амалий тавсиялар 27 та илмий ишда (ҳажми 18,7 босма табоққа яқин) ўз ифодасини топган.

Диссертациянинг таркибий тузилиши унинг мақсад ва вазифаларига асосланган. Иш кириш, бешта боб, хулосалар, иловалар ва фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан иборат.

Кириш қисмида диссертация мавзуининг долзарблиги, ўрганилганлик даражаси, тадқиқотнинг мақсади ва вазифалари, методология ва услубиятлари, олинган илмий натижанинг янгилиги назарий ва амалий аҳамияти баён этилган.

Биринчи боб “Кўп укладли иқтисодиёт концепциялари” деб номланган бўлиб, унда кўп укладли иқтисодиётнинг ортодоксал ва замонавий талқини кўриб чиқилган, иқтисодий полиформизм ва кўп укладли тузилманинг ўзоро алоқадорлиги таҳлил этилган.

Иккинчи боб “Кўп укладли иқтисодиётнинг қарор топиши” бўлиб, ривожланган бозор иқтисодиёти ва иқтисодий трансформация шароитидаги кўп укладли тузилмани ҳосил бўлишидаги умумийлик ва миллийликни ўрганишга бағишланган.

Учинчи боб “Кўп укладли иқтисодиётнинг таркибий тузилиши”. Бунда трансформация босқичидаги ижтимоий-иқтисодий укладларнинг моҳияти, асосий белгилари, улар фаолиятининг асосий жиҳатлари тадқиқ этилган.

Тўртинчи боб “Кўп укладли иқтисодиётнинг социал жиҳатлари”, бунда иқтисодиётнинг ижтимоий йўналишининг объектив ва иммонент тавсифда бўлиши, кўп укладли шароитда даромадларни шаклланиш механизми, аҳолининг бандлиги, унинг даромадлари таркибидаги ўзгаришлар таҳлил этилган.

Бешинчи боб “Кўп укладли иқтисодиётни такроран ҳосил бўлиши” – бу бобда турли укладлардаги такрор ишлаб чиқариш ва унинг самарадорлиги кўриб чиқилган, кўп укладли иқтисодиётни тизим сифатида қайта юзага келишининг шарт-шароитлари таҳлил этилган.

Диссертациянинг якуний қисмида тадқиқотдан келиб чиққан асосий илмий хулосалар ва амалий тавсиялар баён этилган.

Тадқиқотнинг асосий мазмуни

Ҳозирги давр иқтисодий трансформация даври бўлиб, **биринчидан**, ривожланган бозор иқтисодиётини аралаш иқтисодиётга айланишини, **иккинчидан**, эса тоталитар маъмурий буйруқвозлик тузумдан кўп укладли бозор иқтисодиётига ўтилишини билдиради. Ҳар икки ҳолда ҳам иқтисодий монотизмдан полиформик тизимга ўтилади. Кўп укладлилиқни полиформизмнинг бир жиҳати деб қараш лозим, аммо илгарилари масала бошқача талқин этилган. Ортодоксал

қарашларда синфий ёндашув асосида укладлар ҳукмрон бўлиб улгурмаган ишлаб чиқариш муносабатлари сифатида талқин этилган. Укладлар «ким кимни енгади» қабилидаги курашда бўлиши, кўп укладлилиқ барҳам топиши, унинг ўрнига социализмнинг танҳо ҳукмронлиги, ҳозирги тил билан айтганда монотизимнинг қарор топиши муқаррарлиги қайд этилган.

Назарий янгиланиш кўп укладлилиқка бошқача нигоҳ билан қарашни билдиради. Аввало, укладларга янгича баҳо бериш зарур. Бизнингча уклад ижтимоий-иқтисодий категория, бу моҳиятан мавжуд иқтисодий тизимга иммонент хос бўлган ҳўжалиқ типидир. Уни таҳлил этишнинг асосий ва ёрдамчи мезонлари мавжуд. Асосий мезонлар – бу мулк шакллари, ҳўжалиқ юритиш услублари, даромад манбалари ва турларидир.

Ёрдамчи мезонларни укладнинг ташкилий жиҳатини белгилувчи технология, ресурслар тавсифи, яратилган маҳсулот белгилари ва бошқариш хусусиятларидир. Бу мезонлар асосида трансформацияланувчи ҳозирги иқтисодий тузилмада 4та уклад – давлат, хусусий, жамоа, ва аралаш уклади мавжуд деб айтиш мумкин. Бу укладлар яхлитликда, мунтазам бозор алоқаларига киришган тақдирдагина тизим ҳосил эта оладилар.

Турли типдаги корхоналар укладларни, укладлар секторларни, секторлар эса кўп укладли миллий иқтисодиётни ҳосил этадилар. Муаллиф нуқтаи назаридан кўп укладли тузилма таснифланганда унинг икки жиҳатига урғу бериш талаб қилинади. **Биринчиси**, иқтисодий хилма-хиллик бўлса, **иккинчиси**, турли социал мақомдаги ходимларнинг ижтимоий тотувлик ҳолатида бўлишидир.

Ҳозирги кўпукладлилиқни иқтисодий хилма-хилликнинг ривожланиш шакли сифатида баҳолаш тўғри бўлади. Шу муносабат билан ишда полиформик иқтисодий тузилмаларнинг туб белгилари асосланган бўлиб, булар келиб чиқиши турлича мулк ва ҳўжалиқларнинг мавжудлиги, иқтисодиётни бозор воситасида ва давлат томонидан тартибланишини биргалиқда бориши, ижтимоий-касбий табақаланишнинг устуворлиги, иқтисодиёт ижтимоий мўлжалининг кучли бўлиши, иқтисодиётдаги циклик тебранишларни юмшатиш имкониятларининг борлиги ва ниҳоят тараққаётнинг ҳамма-боп. ягона эталонли моделининг бўлмаслиги деб қаралди.

Ҳозирги полиформизм ривожланган бозор тизими шароитида аралаш иқтисодиёт шаклини олганки, бу ҳам табиатан кўп укладлилиқни билдиради.

Кўп укладлилиқнинг ўзи фақатгина аралаш иқтисодиёт учун эмас, балки иқтисодий тараққиётнинг янада мураккаб ва мукамал шакллари учун ҳам асос бўлади. Буни қуйидагича тасвирлаш мумкин (1-чизма).

Ҳозирги иқтисодий тузилмалар каби мураккаб тизимлар ҳақидаги бор билимларни ўзгармас схематик категориялар тарзида тасаввур қилиш нотўғри бўлади. Бундай вазиятни англаган ҳолда ҳозирги хилма-хиллик ҳамма ерда кўп укладлилиқ асосида юзага чиқади, бозор қоидалари асосида ривожланади, деб айтиш мумкин. Укладларнинг тизимли биргаликда, ёнма-ён мавжуд бўлиши полиформизм қиёфасини белгилайди, аммо полиформизмнинг баркамоллик даражаси турлича, чунки укладларнинг ўзига хос параметрлари мавжуд.

Бизнинг назаримизда полиформик тизимлар ривожининг ягона яқуни шуки, зиддиятлар турли секторлар ва аҳоли гуруҳлари ҳамкорлиги ёрдамида ҳал этилади иқтисодиётнинг ижтимоий йўналтирилишини кучайтириш орқали умумий ижтимоий тотувликка эришиш инқониятлари яратилади, бинобарин, ҳукмронлик учун кураш ғояси инкор этилади.

Мазмун жиҳатдан турлича бўлган укладлар ўзаро қарама-қарши турмайдилар, чунки миллий иқтисодиётнинг барқарор ривожланиши учун жами укладларнинг тизимли ҳамкорлиги талаб қилинади ва бунга бозор орқали эришилади.

Ўзаро рақобатда бўлган турли мулкчилик ва хўжалик шакллари юзага келиши ва улар самарадорлигини таъминлаш зарурати бор бўлганидан уларнинг биронтаси ҳам бошқалари билан ўзaro алоқада бўлмай туриб ривожлана олмайди. Рақобатлашувчи турларнинг узвий бир бутунлиги уларнинг давлат зўронлиги билан яратиладиган тартибсиз конгломератидан фарқ қилади, чунки бу манфаатларнинг уйғунлигига асосланади.

Ҳозирги хилма-хиллик шаклланиб бўлган ва шаклланаётган кўп укладли тузилмадан иборат. Бозор иқтисоди ривожининг классик йўлидан борилганда, кўп укладлилиқ индивидуал хусусий мулк замирида шаклланади. Мазкур мулк эволюцияси натижасида бошқа мулк шакллари пайдо бўлади турли укладлар юзага келади ва политузилма ҳосил бўлади. Аммо кўп укладлилиқ давлат мулкни хусусийлаштириш асосида ривож топади, чунки бу кўп укладли тузилма субъектларининг миқдорини кўпайтиради.

Давлат сектори кўп укладли иқтисодиётнинг узвий қисми бўлиб қолгани сабабли, хусусийлаштириш иқтисодий ривожланишнинг пермонент жараёнига айланади, чунки давлат сектори гоҳ кенгайиб, гоҳ қисқариб туради.

Кўп укладлилиқ дунёнинг ҳамма тоифадаги мамлакатларига хос бўлса-да, унинг миллий хусусиятлари ҳам мавжуд. Кам ривожланган мамлакатларда давлат сектори миллий мустақиллик таянчи бўлганидан, уни хусусийлаштиришга эҳтиёткорлик билан ёндашилади. Бу ерда “юмшоқ” хусусийлаштириш юз берганида бўлганда давлат корхоналари акционерлик жамиятларига айлантирилади, улар сақланган тақдирда ҳам ишлаш услуби жиҳатидан хусусий корхоналар ҳолатига ўтказилади, аммо уларни монополияга айланишига йўл берилмайди. Кескин хусусийлаштириш чоғида мулк собиқ эгасига қайтариб берилади, давлат корхоналари сотилиб, хусусий мулкка айланади, корхона акциялари шу ерда ишловчилар орасида тарқатилади. Самарадорликни кўтариш мақсадида давлат корхоналарини хусусийлаштириш уларни бозор шароитига мослаштиради.

Моҳият эътибори билан давлат тузилмаларининг самарали фаолият кўрсатиши – бу ҳозирги замонавий кўп укладли хўжалиқ тизимига ўтишнинг ҳамма ердаги энг муҳим шарт-шароитидир.

Социализмдан холос бўлган маконда айрим укладлар социализмдан меросга қолган хўжалиқни тубдан қайта ўзгартириш асосида барпо этилса, бошқалари иқтисодий фаолият эркинлиги берилиши ва муайян даражадаги давлат ёрдами ҳисобига ривожланади.

Бу ерда кўп укладлилиқ уч йўл билан шаклланади. **Биринчиси**, мулкни хусусийлаштириш, иқтисодий муносабатларни давлат тасарруфидан чиқариш. **Иккинчиси**, майда хўжалиқни ривожлантиришни давлат томонидан ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш. **Учинчиси**, илгари мавжуд бўлган хуфий иқтисодиётни ошқоралаштириш, мавжуд майда бозор хўжалигини ривожлантириш.

Шуларни назарда тутиб, ишда социализмдан холос бўлган макондаги кўп укладлилиқни шаклланиш жараёни кўриб чиқилди ва шу нарса асосландики, бу ерда янги муносабатлар ва тузилмаларни барпо этиш билан бир қаторда собиқ социализмда мавжуд бўлган бозор унсурларини сақлаб қолиш ва такомиллаштириш юз беради.

Бизнинг назаримизда, шахсий ёрдамчи хўжалиқларнинг асосий қисми ва хуфий иқтисодиётнинг айрим турлари сақланиб қолган бозор “оролчалари” эди. Шўролар давридаги иқтисодиёт фанининг буларни бозор муносабатларининг сақланиб қолиши манбаи қилиб кўрсатгани бежиз эмас, албатта.

Шахсий хўжалиқда жамланган белгилар уни бозор тузилмаси билан генетик умумийлиги борлигидан ва шу сабабли у тездан янги муносабатларга киришиши учун асос бўлади.

Кўп укладлилиқнинг қарор топишида хуфия иқтисодиётга хос айрим белгиларнинг ўрни тўғрисидаги масала мураккаблиги билан ажралиб туради, шу сабабли бунга эҳтиёткорлик билан ёндашмоқ зарур.

Назаримизда хуфия иқтисодиётнинг норасмий, яъни иккиламчи иқтисодиёт номини олган қисмида тадбиркорлик анъаналари мавжуд бўлганидан уни ошкоралаштириш бозор муносабатларига киришиб кетишини таъминлайди.

Ўтиш давридаги кўп укладлилиқ умумий асосларга эга бўлса-да, миллий хусусиятлари билан ажралиб туради.

“Ўзбек модели” аввал бошданок кўп укладли иқтисодиётни шакллантириш заруратидан келиб чиқди ва бунинг асосий воситаси сифатида хусусийлаштириш танлаб олинди.

Ўзбекистонда хусусийлаштириш жараёнларининг умумий ва ўзига хос, алоҳида томонларини икки даражада кўриш маъқул:

биринчидан, хусусийлаштириш илгариги ялпи давлатлаштиришдан кўп укладлилиққа ўтишдаги маҳсус йўл бўлиб, уни, масалан, хусусий мулкнинг босқичма-босқич табиий ривожланиши орқали юз берган Ғарб йўлидан фарқ қилишини таъкидлаш зарур, **иккинчидан**, кўп укладлилиқнинг ўзини юзага чиқарадиган хусусийлаштиришнинг миллий хусусиятларини эътироф этиш керак.

Бу тарзда, яъни икки даражали ёндашувлар кўп укладлилиқни хусусийлаштириш орқали шакллантириш муаммоларини илмий ўрганишда ҳали қўлланилмаган.

Ўзбекистон бепул хусусийлаштириш (чек, бон, купон, ваучер ва бошқалар воситасида)дан воз кечди, чунки бундай усуллар мулкдан кейинчалик самарали фойдаланишни таъминлай олмайди. Айни пайтда хусусийлаштирилган корхоналарни давлат томонидан зарурий қўллаб-қувватлаш, шу жумладан хусусийлаштиришдан келадиган маблағларни янги секторларга юбориш назарда тутилди.

Хусусийлаштириш учун унинг пуллик ва босқичма-босқичлиги асосий мезон бўлди, чунки давлат мулки текинга тақсимланганда адолатни амалга ошириш мумкин эмас ва, энг муҳими - маблағ йўқлигидан хусусийлаштирилган корхоналарни давлат даражасида қўллаб-қувватлашни амалга ошириб бўлмайди.

Хусусийлаштириш янги мулкчиликни шакллантириш билан чекланмай, уни ривожлантириш учун - молиявий ресурслар ҳам яратди. Бу эса кўп укладли тузулманинг асосий шартига айланди.

Ҳозирги назарияда хусусийлаштириш деганда давлат мулки ҳисобидан барча нодавлат мулки шакллари ҳосил этиш тушунилади. Шу жиҳатдан олганда хусусийлаштиришни индустриал соҳалар ва хизмат соҳаси билан чекламасдан, уни аграр иқтисод доирасида ҳам кўриб чиқиш керак. Бизнингча Ўзбекистондаги хусусийлаштириш колхоз-кооператив мулки ҳисобидан ҳам юз берганлигини эътироф этиш мумкин.

Шу сектор иқтиёридаги ернинг бир қисми томорқани қўллаб-қувватлашга юборилиб, бу бозор тенденцияларини кучайтирди, унинг замирида тадбиркорликнинг алоҳида бир тури, табиатан майда товар ишлаб чиқариш бўлган деҳқон хўжалиги пайдо бўлди. Бу энг кўп сонли ва юқори товар хўжалиги бўлиб, хусусий укладни қувватлайди.

Ўзбекистондаги фермерлаштириш ҳам аслида иқтисодиётни хусусийлаштиришнинг бир кўринишидир, чунки фермер хўжалиги бозор хўжалигининг синалган шакли ҳисобланади.

Аграр соҳада кўп укладчиликнинг шаклланиши Ўзбекистонда маълум жиҳатдан трансформация тавсифига эга бўлди. Бунда совхозларнинг жамоа хўжалиқларига, уларнинг эса ширкатларга айланиши юз берди. Ширкат хўжалиқларининг юзага келиши илгариги колхоз-кооператив мулкнинг ўрнига янги пайчилик мулкни шаклланиши, жамоа меҳнати ўрнига оилавий меҳнат турларини ўрнатди.

Пайчилик мулкни реализация қилиш воситаси бўлган оилавий пудрат деҳқонлар орасидаги миллий ишлаб чиқариш кўникмаларининг кучли бўлишини, хусусан ерни ҳосилбай ижарага олиб, оила аъзолари меҳнати билан ишлов бериш ривожланиб келганини ҳисобга олди. Бу усул манфаат ва маъсулиятни бевосита меҳнат қилувчиларга юклаб, ишлаб чиқаришни рағбатлантиради. Рағбат икки ёқлама хусусиятга эга. **Биринчидан**, пудратчилар ишлаб тошганини меҳнат ҳақи сифатида олсалар, **иккинчидан**, умумий ишлаб чиқаришга қўшган ҳиссалари учун пай пули-мукофотга эга бўладилар.

Кўп укладчиликнинг юзага келиши хусусийлаштириш билан чекланмай, укладларни янгидан ҳосил этиш тарзида ҳам кечади. Бунда мавжуд мулк қайтадан тақсимланмайди, балки мулк объекти унинг эгаси томонидан янгидан яратилади. Бунда пулдорлар тадбиркорликка қўл уриб, мулк ҳосил этадилар. Ўзбекистонда МДХ мамлакатлари орасида биринчи бўлиб хусусий мулк ва тадбиркорликка қонун йўли билан руҳсат берилиши бензис эмас, албатта.

Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш нақадар муҳим бўлмасин, кўп укладчиликни яратиш ва ривожлантириш жараёнини яқинламайди, чунки бу ўз-ўзидан янги иқтисодий механизмни яратмайди.

Кўп укладли иқтисодиётнинг шаклланиши мулкчилик шаклининг алмашиниши билангина чегараланиб қолмайди, чунки кўп укладчиликнинг

шаклланиши рақобат муҳитини яратиш, нархларни эркинлаштириш, монополияларни тартибга солиш ва ниҳоят, давлат томонидан тадбиркорликни қўллаб-қувватлашни билдиради.

Бозор ислохотлари кўп укладли тузилмага асос солади, янги укладлар эса иқтисодиётнинг нодавлат секторини юзага келтиради (1-жадвал).

1-жадвал

Ўзбекистон иқтисодиётидаги давлат ва нодавлат секторларнинг ҳиссаси (% ҳисобида)

Курсаничлар	Давлат сектори								Нодавлат сектори							
	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Ялпи ички маҳсулот	618	470	330	311	365	355	344	298	382	530	670	689	635	645	656	702
Иқтисодиётда банд бўлганлар сони	57,7	59,7	66,1	33,9	28,7	25,8	27,0	24,0	42,3	40,3	33,9	66,1	71,3	74,2	73,0	76,0
Корхоналар сони	306	287	217	156	134	112	104	123	694	713	783	844	86,6	888	89,6	87,7

* 1993-1996 йиллардаги миллий даромад бўйича

Ишда кўп укладлилиқнинг мураккаб тузилма эканини инобатга олиб, унинг таркибини ўрганишга катта эътибор берилди. Кўп укладли иқтисод шунинг учун ҳам тизимни ташкил этадики, у ўзаро боғланган, бир-бирини тақозо этувчи ва оқибат натижада яхлитликни шакллантирувчи турли унсурлар бирлашувини билдиради. Кўп укладли тизим турли укладлардан иборат экан, улардан ҳар бирининг ўз ҳомили, субъекти бўлиб, турли ижтимоий мақомдаги кишиларни билдиради, буларнинг ўз манфаати бор, манфаатлар эса гоҳ алоҳидалашиб, гоҳ мувофиқлашиб туради ва бу ҳол бозор иқтисодиёти учун табиий ҳисобланади.

Диссертацияда мезоний ёндашувдан келиб чиққан ҳолда ҳозирги Ўзбекистон иқтисодиётида давлат, хусусий, жамоа ва аралаш укладлар мавжудлигига асосланилди, ҳар бир уклад алоҳида таҳлил этилди.

Давлат сектори ҳам кўп укладли тузилмага киради, бу ерда яқка давлат мулкчилиги мавжуд бўлса-да, бу мулкнинг тасарруфи ҳар хил хўжалик юритиш шароитида боради. Бир ерда давлат мулки эркин рақобат муҳитини ҳосил этса, бошқа ерда у монопол тузилмани юзага келтиради.

Давлат уклади бу давлатга тегишли товар ва хизматлар яратувчи корхоналар мажмуидан иборат бўлиб, давлат секторига киради. Мазкур уклад давлатнинг мулк эгаси бўлишини ва тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланишини, унинг корхоналари миллий маҳсулот яратувчи сифатида майдонга чиқишини билдиради.

Ўзбекистонда бозор иқтисодиётига кучли давлат иштироки ва раҳбарлигида ўтилиши туфайли бу ерда давлат укладини дастлаб

мустаҳкамлаш, сўнгра бошқа укладларга эркинлик бериш йўли кўзда тутилди. Бошқа мамлакатлар қатори Ўзбекистон тажрибаси шундан гувоҳлик берадики, давлат укладининг иқтисоддаги мавқеини икки нарса белгилар экан, **биринчиси**, анъанавий омил, яъни илгари давлат хўжалиги нақадар ривожланган бўлиши, **иккинчиси**, мамлакат танлаган ривожланиш моделида давлатнинг иқтисодий функцияларига қандай эътибор берилиши.

Давлат уклади кўп тармоқли эмас, ўзининг ички тузилиши билан бошқа укладлардан кам фарқланади, лекин уни давлат секторига тенг нарса деб бўлмади.

Давлат сектори деганда давлатнинг умуммиллий сиёсий институт сифатидаги манфаатлари мужассам этилган соҳаларни тушуниш тўғри бўлади. Давлат сектори унинг тадбиркорлик фаолиятидан ташқари давлатни миллий маҳсулотни тақсимлаш ва истеъмол этишдаги иштирокини ҳам қамраб олади.

Тадқиқот кўрсатишича давлат истеъмолининг ҳажми иқтисодий салоҳиятга боғлиқ бўлса-да, фақат у билан изоҳланмайди, балки мустақил давлат қурилиши қай даражада бўлиши, давлатнинг ижтимоий сиёсати, мамлакат ривожининг ички ва ташқи шароитига ҳам боғлиқ бўлади.

Шу сабабли иқтисоди унчали кучли бўлмаган мамлакатларда давлат истеъмолининг яратилган маҳсулот ва хизматдаги ҳиссаси катта. Натижада мамлакатларнинг дунё иқтисодида туган ўрнига нисбатан шу ердаги давлат истеъмоли анча юқори бўлиши мумкин.

Дунё миқёсида Ўзбекистон ҳам давлат истеъмоли ҳиссасининг катталиги билан ажралиб туради. “Ўзбек модели”нинг, “давлат бош ислохотчи”, “кучли ижтимоий сиёсат” деган томоийллари борки, булар ЯИМнинг талай қисмини давлат секторидан тўпланиб, шу ерда тақсимланиб, сўнгра истеъмол этилишини билдиради.

Кўп укладли тизимда хусусий уклад етакчи бўлиши зарур. Шу сабабли ишда унинг таҳлилига катта ўрин ажратилди.

Хусусий уклад хусусий мулкка таяниши аксиомадир. Бунинг учун ресурсларни ҳам, яратган товарларни ҳам хусусий мулк бўлиши энг маъқул шароит, аммо у ресурсларнинг бир қисми ўзга мулкки бўлгани шароитда ҳам ривож топиши мумкин. Шу боис хусусий уклад таърифланганда фақат мулкки мақом эмас, балки хўжалик юрийтиш усулини ҳам инобатга олиш талаб қилинади.

Хусусий укладнинг давлат укладидан энг муҳим фарқи, **биринчидан**, мулкни танҳо эмас, балки турли-туман бўлиши, **иккинчидан**, бозор механизмининг тўлароқ амал қилишидадир.

Мулк бир ерда шахсий истеъмолга қаратилса, бошқа ерда у тадбиркорликка хизмат қилади. Кичик хўжаликда у индивидуал ёки

оилавий меҳнатга таянса, йирик хўжаликда ёлланма меҳнатга, яна бошқа ерда у меҳнатнинг ҳар иккала турига асосланади.

Кўп укладли тизимда турли-туманликни энг аввал хусусий уклад яратади, шу сабабли уни ички тузилишига катта эътибор бериш зарур. Чунки шу йўлдан бора туриб уни назарий жиҳатдан чуқур таҳлил этиш мумкин. Ҳозирги тадқиқотларда ва амалий статистикада эса давлат ва нодавлат сектори қаралади, аммо уклад деган категория умуман ишлатилмайди. Бу билан тадқиқот чеклаб қўйилади.

Ўзбекистонда хусусий уклад ўрта ва кичик фирмалар ва корхоналардан, фермер ва деҳқон хўжалигидан ва ниҳоят томорқа хўжалиги ва индивидуал меҳнат фаолиятидан ташкил топган. Мазкур хўжалик турларининг умумийлиги хусусий мулкнинг мавжудлиги, хўжалик фаолиятининг либераллиги (эркинлиги), эркин бозор учун ишлаш бўлса, уларнинг фарқлари ишлаб чиқариш миқёси ва технологиянинг ҳар хиллиги, натурал истеъмолнинг бўлиши ёки бўлмаслиги, давлат буюртмасига ишлаш миқёси, нархларнинг эркинлик даражаси ва ниҳоят ўз меҳнати ва ўзга меҳнатидан фойдаланишдан иборатдир.

Ўрта ва кичик корхоналар хусусий укладнинг базавий пойдеворини ташкил этади, улар индивидуал хусусий мулкка асосланган товар ишлаб чиқарувчилардан иборат.

Улар кўпчилик иштирокидаги атомистик структурани шакллантиради, эркин бозорда доимо бир-бири билан рақобатда туради. Ўрта ва кичик бизнес кўп укладли тизимда алоҳида ўрин тутар экан, давлат унинг ривожини ҳар хил йўллар билан рағбатлантириши талаб қилинади, чунки шу йўл билан иқтисодиётда хусусий мулкнинг етакчилигини таъминлаш мумкин.

Хусусий уклад таркибида майда товар хўжалиги алоҳида мақомга эга. Замонавий концепцияларга таянган ҳолда товар хўжалигини туркумлашда ишлаб чиқариш кўлами, аниқроғи бозорга таклиф этилган товарлар ҳажми, уларнинг пул-қиймат миқдорини асос қилиб олиш, ёки ишловчилар сонига қараб уларни гуруҳлаштириш тўғри бўлади. Майда товар хўжалиги таркибига, кичик корхоналар, деҳқон хўжалиги, кичик фермер хўжалиklarини ва якка тартибда ишловчиларни киритиш мумкин. Албатта улар фарқланади. Кичик фермер хўжалигида озчилик ишлагани ҳолда банд бўлганлар оила аъзолари ёки оиланинг яқин қариндошларидан иборатдир. Бундан фарқли ўлароқ кичик фирмаларда ишловчилар орасида қон-қариндошлик муносабати кам учрайди. Майда товар хўжалиги илгарилари алоҳида уклад деб баҳоланган бўлса,

эндиликда уни хусусий укладнинг бир тури кўриниши деб қараш тўғри бўлади. Бу гоаят кўпчиликини ташкил этувчи хўжалик туридир.

Майда ишлаб чиқаришдаги тарқоқлик иқтисоддаги ноаниқликни, бинобарин стихияликни юзага келтиради. Эркин бозор механизми тартибсизликка йўл беради, майда хўжаликни беқарорликка йўлиқтиради, лекин у бунга қарши тура олишдек хислатга ҳам эга.

Майда ишлаб чиқаришдаги беқарорликни ташқи омил, эркин бозор юзага келтирса, унинг иқтисодий табиатига хос ички омил уни барқарор қилади.

Кичик тадбиркорлик ривожига миллий ўзига хослик (менталитет) ҳам ҳисса қўшади. Ўзбекистонда тарихан майда оилавий ишлаб чиқариш кенг тарқалган ва кўникма ҳосил этган. Бу кўникма ҳозирги авлодга ҳам ўтган. Шу сабабли ҳозирги Ўзбекистонда хусусий уклад энг кўп ривожланган соҳа савдо-сотик ва хизмат кўрсатиш бўлса, бу ерда банд бўлганларнинг кўпчилиги майда ишлаб чиқарувчилардир.

Майда товар хўжалиги ҳақида гап кетганда уни табиий равишда табақалашувини кўрсатиш зарур. Бу жараённинг икки жиҳати мавжуд **Биринчидан**, табақалашув хўжалик субъектларининг ҳолати жиҳатидан, **иккинчидан** эса, у эришган иқтисодий натижалар жиҳатидан бўлади.

Хусусий уклад йирик фермер-хўжаликлари ҳисобидан ҳам ўсиб боради. Бу хўжаликлар ёлланма меҳнатни қўллайди, ҳам эркин қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозорига, ҳам давлатнинг монополия бозорига ишлайди. Эркин бозор унинг фаолиятини рағбатлантирса, давлат бозори иқтисодий стимуллари заифлаштиради. Шу боис фермер хўжалиги зиддиятли омилар таъсирида бўлади.

Хусусий уклад таҳлил этилганда унинг доирасидаги субъектлар бошвоқсиз бўлишини, улар алоҳидалашган ва ўз дардини ўзи кечувчи бўлганидан бозор тасодифатларига дуч келишини айтиб ўтиш ўринлидир. Уларни бир-бири билан боғловчи бозор моҳиятан ёввойи, тартибсиз бозорга яқин туради. Сигнал тартибсиз бозордан юбориладиган информация бўлиб, у гоҳо симметрик (мутаносиб), гоҳо асимметрик (бузилган) бўлади. Шубҳасиз асимметрик информация иқтисодий риск (таваккал)ни оширади, чунки хусусий укладда индивидуал мулкчилик устувор бўлганидан рискни диверсификацияси юз бермайди.

Аммо ноаниқликни, демак рискни маълум даражада чегаралаш мумкин. Бунинг воситаси фақат суғурта эмас, балки эркин бозор маркетинг хизматини йўлга қўйиш орқали бозор информациясига кўпроқ симметриклик бахш этишидирки, натижада хусусий уклад

корхоналари бозорга кўпроқ мослашади. Афсуски, бундай хизмат мамлакатда ҳали ривожланмаган.

Жамоа уклади ўзининг келиб-чиқиши ва ички тузилиши жиҳатидан иқтисоднинг махсус типи сифатида кўп укладли тузилмада катта ўрин тутати.

Жамоа укладининг ҳосил этилиши ва ривожланиши иқтисодий трансформация босқичидаги мамлакатларда икки йўл билан кечади. **Биринчидан**, мерос қолган колхоз-кооператив мулки асосида шаклланади, **иккинчидан**, қисман бўлса-да, янгидан яратилади.

Жамоа хўжалигини ширкатлаштиришни “**Ўзбек модели**”га хос усул, унинг феномени дейиш мумкин. Жамоа мулкни сақлаб қолган ҳолда ички тузилишида ўзгариш қилиш кўп укладлилиқни ҳосил этишдаги ўзига хос ёндашув бўлиб, унинг ўхшаши йўқ. Ширкатлаштириш жамоа хўжалигини янгилаб, уни бозор талабига мослаштириш деса бўлади.

Ишда ўтиш босқичидаги жамоа уклади таркибан икки блокли укладдир деган хулосага келинди. Биринчи блокни одатдаги жамоа хўжаликлари ташкил этади, улар мулк ва маҳсулотларни жамоа доирасида ва биргаликда ўзлаштирилишини билдиради. Иккинчи блок ширкатларга айлантирилган хўжаликлардан иборатдир, уларнинг энг жиддий белгиси пайчилик мулкнинг мавжудлигидир. Пайчилик мулки “**Ўзбек модели**”нинг муҳим хусусиятларидан биридир. У ширкатларга янги хусусият бахш этади. Ширкатларда икки хил мулк мужассамлашган. **Биринчиси** пай мулки, унинг ҳиссаси катта. Бу мулк бизнингча табиатан корпоратив хусусий мулкка яқин туради, лекин унинг эгаси мулкий улушини ширкат доирасида ўзгартириши мумкин. Аммо у корпоратив хусусий мулкдан фарқли ўлароқ эркин бозор муомиласида бўлмайди, чунки пай акция сингари фонд бозорига эркин чиқа олмайди.

Иккинчи мулк – бу жамоанинг биргаликдаги умумий мулки бўлиб, хўжаликнинг бўлинмас фондларидан иборат. Мазкур мулк кишиларни жамоага бирлаштирувчи иқтисодий асосдир.

Жамоа уклади ҳам эркин, ҳам монополия бозори билан боғланган унинг хўжаликлари ўз маҳсулотини эркин бозорда сотганда нарх паритетига мослашадилар. Маҳсулот буюртма нархлар билан монополия бозорида давлатга сотилганида баланслашмаган инфляцияга ҳос ҳодисалар юз беради. Шу боис жамоа хўжалигининг инфляция шароитига мослашуви (адаптациялашуви) қийин кечади ва бу ердаги нарх паритети хўжалик зарари томон ўзгарганда хўжалик оғир молиявий аҳволга дуч келади.

Жамоа уклади таҳлил этилганда ширкат хўжалиklarининг алоҳида табиати билан биргаликда уларнинг бўлгуси трансформацияси ҳақида ҳам сўз юритиш ўринлидир.

Ширкатлар жамоа хўжалигидан ўсиб чиққан, табиатан демократик хўжалик туридир. Уларнинг бош белгиси пайчилик бўлса-да, пай мулки жиддий табақалашган.

Пай акциядан фарқли ўлароқ сотиб олинган мулк эмас, у жамоа мулкининг бепул тақсимланиши натижасидир. Аммо унинг миқдори, пай эгасининг илгари нақадар самарали ишланганлигига боғлиқ. Шу жиҳатдан унинг тақсимланиши адолат қоидаларига мос келади деб айтиш мумкин.

Жамоа корхоналарини ширкатга айланиши орқали уларни келажакда халқ корхоналарига трансформацияси юз беради. Бундай корхоналар эса ХХІ аср иқтисоди қиёфасини белгилаши керак. Маълумки халқ корхонасининг асосий белгиси шу ерда ишловчиларнинг корхона эгасига айланишидир. Пайчилик деҳқонларни ширкат соҳибларига айлантиради, лекин улар ҳақиқий мулкдорларга айланиши учун пайларнинг қадр-қиммати ошиши, бинобарин, ширкатларни самарадор хўжаликка айланиши талаб қилинади. Ҳозирчалик пайларга берилган дивидендлар гоят оз, чунки бозор механизмнинг тўла куч билан ишламаслиги жамоа хўжалигини зарар кўрувчи хўжаликка айлантиради. Шу ваздан жамоа укладининг истиқболи иқтисодий муносабатларни эркинлашуви ва биринчи навбатда эркин бозор нархларига ўтиш билан боғлидир.

Укладлар таснифида мулкчилик шаклига асосланилганда, шунга қўра кўп укладли тизимда аралаш уклад ҳам мавжуд деб айтиш мумкин. Таҳлил шуни кўрсатадики, мазкур уклад икки тоифали бўлиб, **биринчиси**, давлат улуши бор ҳиссадорлик корхоналари бўлса, **иккинчиси**, қўшма корхоналардир. Мазкур икки гуруҳга мансуб корхоналарда мулк интеграциялашади, яъни турли шаклларга оид мулк субъектлари ўз ресурсларини бирлаштириш асосида умумий капитал ҳосил этади ва хўжалик фаолияти шунга таянади. Аралаш уклад давлат мулки ва хусусий мулк, шунингдек миллий ва хорижий мулки қоришмасидан ҳосил бўлади.

Шу укладга кирувчи акционер жамиятларда мулкчилик корпоратив тавсифда, лекин унинг бир томонида давлат ҳиссадорлиги ётса, иккинчи томонида индивидуал мулкдорларнинг ҳиссадорлиги ётади. Шуни ҳисобга олиб акционер корхоналарнинг кўпчилигини аралаш уклад вакиллари, деб айтиш мумкин.

Ўтиш давридаги хусусий мулк бизнингча икки тоифалидир: **биринчиси** – индивидуал хусусий мулк бўлиб, у якка тарзда, айрим соҳиблар ихтиёрида жамланади. **Иккинчиси** – корпоратив хусусий

мулк бўлиб, у ҳиссадорлик хусусиятига эга. Мазкур мулк хусусий бўлса-да, алоҳида индивидуаллашмаган.

Корпоратив хусусий мулк тарихан индивидуал мулк замирида пайдо бўлган. Аммо бозор иқтисодига ўтишнинг ҳозирги моделларида ҳиссадорлик мулкни давлат тасарруфидан чиқариш маҳсули саналади. Бу ерда мақсад янги капитални яратиш эмас, балки бор капиталнинг мулк шаклини ўзгартириш, уни диффузиялаш, яъни кўпчилик ўртасида янгидан тақсимлашдир.

Ҳиссадорликда танҳо мулкдорнинг ҳукмронлиги бўлмаса-да, кўпчиликни ташкил этувчи ҳиссадорларнинг биргаликдаги мулкый ҳокимияти қарор топади. Бу албатта акционер корхоналарида бозор механизмнинг панд бермай ишлаб туришига боғлиқдир. Бу шарт-шароит етишмаган тақдирда акционер корхоналарида иш натижаси паст бўлади, буни Ўзбекистонда ҳам кузатиш мумкин. Шу муносабат билан ишда акционер корхоналарнинг молиявий ҳолати таҳлил этилиб, самарадорлик ғоят пастлигидан бир қатор жамиятлар зарар кўриши аниқланди.

Таҳлил кўрсатишича, акционер корхоналар яқуний кўрсаткичлари пасайишининг сабаблари турлича бўлган:

- уларнинг кўпчилиги ўзининг, илгариги бозорини йўқотган ва янги бозорга мослашиб улгурмаган;
- солиқлар ва ресурслар нархи ошган шароитда эскирган технология харажатларни пасайтириш имконини бермаган;
- асосий фондларнинг жисмоний тўзиши оқибатида улар ишлаб чиқариш қувватларининг бир қисмини йўқотган.

Миллий акционер жамиятлардан фарқли ўлароқ қўшма корхоналар шаклидаги аралаш укладнинг устунлиги бор, албатта. Бу ерда замонавий хориж технологияси жорий этилганидан ва малакали иш кучи мавжудлигидан меҳнат унумдорлиги бошқа ердагидан анча юқори.

Хорижийлар иштирокидаги аралаш укладнинг Ўзбекистон миллий иқтисодиётидаги мавқеини унинг капиталдаги ёки ялпи маҳсулотдаги ҳиссаси билан белгилаш бир ёқлама бўлади, чунки у макроиқтисодий вазиятга инвестиция юқини енгиллаштириш билан таъсир этади. Агар хориж капитали қўшма корхоналарга етказилса, аралаш уклад ҳосил бўлади, агар у хорижликларнинг ўзига қарашли корхоналарни ҳосил этса, бу иқтисоддаги ажнабий укладни юзага келтиради. Ўзбекистонда ажнабий уклад ривож топмаган, ваҳоланки, бевосита инвестициялар асосида бу укладни ривожлантириш миллий иқтисод келажаги учун катта аҳамиятга эга эканлигини жаҳон тажрибаси ҳам тасдиқлайди.

Бевосита хориж инвестициялари миллий иқтисодиётни жаҳон ҳўжалигининг бир қисмига айлантириб, унинг жадал ривожланишини таъминлайди, лекин миллий тадбиркорликни чеклаб қўяди, бу билан унинг салбий таъсири изоҳланади.

Иқтисодий ўсишни хориж кредити ҳам таъминлайди, лекин у инвестиция юкни қарз юки билан алмаштиради. Бевосита чет эл инвестицияси иқтисодда хориж мулкнинг ўсишига олиб келади, чет эл кредити эса миллий мулк ўсишига қаратилади.

Ўзбекистон иқтисодиётини ёппасига эркинлаштириш босқичида чет эл укладининг ривожланиши кўп укладли иқтисодий тизимни бойитади, аммо давлат назорати заифлашган шароитда миллий манфаатларга путур етказиши мумкинлигини ёддан чиқариб бўлмайди, албатта.

Кўп укладли бозор иқтисодиётида ижтимоий мўлжални юзага чиқариш воситалари иммонент тавсифга эга. Шу сабабли иқтисодиёт ижтимоий йўналишини фақат давлат белгилайди, деб қараш нотўғри бўлади. Унда бозор механизми фаол қатнашади. Бозор иқтисоди учун ҳам эҳтиёж бирламчи, лекин у бозордаги жами талаб шаклига киради ва буни қондириш иқтисодий ўсиш чегараларини белгилайди.

Тадбиркорларни фойда олишдан иборат мақсадини юзага чиқариш чекланган ресурслар шароитида талабни қондириш учун орзон ва сифатли товарларни кўплаб яратишни тақозо қилади. Натижада фойдани оширишдек индивидуал мотив бозор орқали талаб-эҳтиёжни қондиришдек ижтимоий мотив билан уйғунлашади.

Бозор иқтисодиётининг ижтимоий моҳиятини унинг қонунлари белгилайди, шу сабабли талаб, таклиф ва қўшилган нафлиликнинг пасайиб бориш қонунларининг аҳамияти ишда кўрсатиб ўтилди.

Тадқиқот натижасида бозор иқтисодиётининг ижтимоий йўналишини унинг ички иқтисодий қонунлари белгилаб беради, давлат эса шу йўналишни кучайтириши шарҳлаб ўтилди.

Иқтисодиётнинг ижтимоий йўналтирилиши инсонга лойиқ турмуш фаровонлигини беришни билдиради, аммо иқтисоднинг бу мўлжалга эришиш имкони миллий иқтисодиёт салоҳиётига бевосита боғлиқ бўлади.

Иқтисодиётнинг ижтимоий йўналиши шундай тартибки, унинг асосида ҳар бир субъект ўз манфаатини юзага чиқара олади, ўз ишига лойиқ ижтимоий мавқега эга бўла олади, аммо ижтимоий рискдан ҳеч ким ҳоли бўлмайди. Рисклардан бири эса камбағаллик рискидир.

Бу рискнинг хусусиятига қараб ижтимоий ёрдам уюштирилиши зарур бўлади ва бунда давлат фаол иштирок этади.

Иқтисодиётнинг ижтимоий мўлжали ўзига хос кичик бир тизим бўлиб, унда бош мақсад, уни амалга ошириш механизмлари, унинг

асосий объектлари, турли даражалари ва шакллари мужассамлашади. Шу жиҳатдан олганимизда иқтисодий фаолиятнинг ижтимоий йўналиши интеграл тавсифга эга ва кўп укладли иқтисодиётнинг барча бўғинларини қамраб олади. Бу йўналиш бозор қонун-қоидалари юзага келишига кўра кучайиб боришга мойил бўлади.

«Ўзбек модели»га кўра бозор муносабатлари эволюцион тарзда шаклланишидан бозор механизми тўла кучга кирмаган шароитда ижтимоий йўналишда давлат механизмига устиворлик берилади.

Давлат бош ижтимоий мутассади вазифасини ҳам ўтайди, бу эса унинг қўлида ижтимоий ривожланишга қаратилган катта молиявий ресурсларнинг жамланишини билдиради, аммо ислохотлар чуқурлашган сари ижтимоий мажбуриятлар юки давлатдан секин-аста хўжалик юритувчи субъектларга ўтиши керак. Буни иқтисодиётни эркинлаштириш стратегияси талаб қилади, чунки эркин тизимда корпоратив ижтимоий мажбурият кучли бўлади.

Иқтисодиётнинг ижтимоий йўналишининг ҳомили даромаддир, унда ҳар бир субъектнинг иқтисодий манфаати мужассамлашади, чунки ҳар бир субъект учун ўз фаолияти келтирган нафнинг ўлчами қўлга теккан даромад ҳисобланади.

Жамият даромадини яратишда ҳамма укладлар иштирок этади, аммо улар субъекти персонификациялашган бўлади, яъни иқтисоднинг аниқ иштирокчиларида гавдаланади. Бу субъектлардан бири тадбиркор бўлса, бошқаси мулк эгаси, яна бошқаси ёлланиб ишловчи шахс бўлади. Улар табиий равишда, ҳар хил даромад топишади, лекин мулкдор сифатида ўз манфаатини юзага чиқарадилар.

Бозор тизимида гарчи ҳукмрон бўлмаса-да, нобозор муносабатлар ҳам бўлади-ки, булар умуминсоний меҳр-шафқат муносабагидан иборат, булар ижтимоий ёрдам шаклида меҳнат эквиваленти бўлмаган даромадни юзага келтиради.

Даромадларнинг моҳияти ва шаклидан қатъи назар уларни ҳосил этишда, **биринчидан**, бозор механизми қатнашса, бу ҳамма укладларга хос; **иккинчидан**, тақсимлашнинг давлат ва ижтимоий ташкилотлар механизми иштирок этади.

Кўп укладли шароитда даромадларнинг шундай шакллари ҳам мавжудки, булар тор доирада, яъни хонадон миқёсида тақсимлаш маҳсули бўлади. У ҳам бўлса томорқа, деҳқон ва фермер хўжаликларигадики натурал-моддий шаклдаги даромад, у табиатан бозор даромади эмас, чунки пул-қиймат шаклини четлаб ўтиб, ишлаб чиқаришдан тўппа-тўғри истеъмолга тушади.

Кўп укладли иқтисодиёт шароитидаги тақсимот муносабатлари кўп қиррали ва турли механизмлар ёрдамида амалга ошиб турли даромадларни вужудга келтириши ишда маҳсус таҳлил этилди.

Кўп укладли тизимда даромад топиш шарти банд бўлиш, лекин бандликнинг эркин ёлланиб ишлаш, тadbиркорлик қилиш, воситачи бўлиш, якка меҳнат фаолияти билан, хонаки – оилавий ишлаб чиқариш билан шуғулланиш каби, ўз-ўзини банд қилиш юзага келиб, улар барча соҳалар доирасида кечади. Айни бир вақтнинг ўзида бандликнинг бир неча тури бир-бири билан чирмашиб кетади. Иқтисоддаги ранг-баранг бандлик хилма-хил даромад шакллари юзага келтиради.

Таҳлиллар кўрсатишича, бандликни таъминлашда янгидан пайдо бўлган укладларнинг аҳамияти ортиб бориши кузатилади, чунки меҳнат ресурсларини укладлараро тақсимланиши юз беради.

Аммо укладларнинг банд этиш салоҳиёти кескин фарқланади. Бу турли укладларда мансуб корхоналар маҳсулоти ва хизматларига бозор талабининг хажми, уларнинг ресурслар билан таъминланиши, бандликнинг капитал сифими, ниҳоят янги қувватларни ишга киритилишига боғлиқдир. Турли уклад корхоналарида яратилган иш ўринларининг қиймати турлича, шу туфайли бандликнинг капитал сифими ҳам фарқланади. Энг қиммат иш ўринлари давлат ва аралаш укладда бўлса, энг арзон иш ўринлари хусусий укладда, айниқса оилавий хўжаликларда яратилади.

Кўп укладли тизимда бандликни таъминлашга инвестиция ресурсларини укладлараро тақсимланиши таъсир этади. Бу, янги қувватларни ҳосил этишда укладларнинг ҳиссасини белгилайди (2-жадвал).

2-жадвал

Ишга туширилган асосий фондларнинг укладлар бўйича тақсимланиши (1999 й.)¹

Укладлар	Ишга туширилган ишлаб чиқариш фондлари		Ишга туширилган инвестиция фондлари	
	млн. сўм	жамига % ҳисобида	млн. сўм	жамига % ҳисобида
1. Давлат	69738,5	53,4	83213,3	51,30
2. Хусусий	2503,7	1,9	68008,4	41,9
3. Жамoa	3355,0	2,6	2855,5	1,8
4. Аралаш	54831,2	42,1	8129,7	5,0
Жами	130428,4	100,0	162206,9	100,0

Давлат ва аралаш укладда ўзлаштирилган инвестицияга нисбатан иш ўрни камроқ яратилади, чунки бу ерда янги иш ўрни қиммат туради, аммо юксак унумдорликни таъминлашга қодир бўлади. Таҳлиллар кўрсатишича, янги иш ўринларининг аксарият қисми хусусий уклад доирасидаги кичик бизнес, деҳқон ва фермер

¹ Жадвал асосланган манба: Ввод в действие объектов, основных фондов и инвестиций по Республике Узбекистан. Т. 2000, 9-б.

хўжаликлари ҳисобидан яратилган, чунки бу ерда иш ўрни серкапитал эмас, аммо бозор билан таъминланган.

Деҳқон хўжалигидаги моддий сарф маҳсулот қийматининг 8-10%ини ташкил этади. Бу кўрсаткич кичик фирмаларда ҳам 10-15% атрофида юради. Шундай шароитда кичик кредит воситасида ҳосил бўлган иш жойи сердорамад бўлмаса-да, лекин арзон бўлганидан кўпчиликни иш билан таъминлайди ва бу унинг ижтимоий аҳамиятини изоҳлайди.

Турли корхоналарининг технологик ҳолатига биноан у ердаги иш ўрнининг даромадлигини укладлараро фарқланиши диссертацияда кўриб чиқилди, укладлардаги унумдорлик технологиядан ташқари корхоналарни узилишларсиз, муқим ишлашига ҳам боғлиқ эканини қайд этилди. Технологик устун бўла туриб янги бозор топиб улгурмаган, ёки маҳсулотта талаб бўлса-да, ресурс топа билмаслиги натижасида ишлаб чиқаришда узилишлар бўлиб турадиган акционер корхоналарда унумдорликнинг техника даражасига нисбатан паст бўлиши кузатилади.

Кўп укладли структура даромадларнинг янгича турланишини юзага келтиради, бу иқтисодий субъектлар мулкий мақомининг ўзгаришидан келиб чиқади. Илгари мулкдан ажралганлар мулкнинг янги соҳибларига айланадилар, лекин мулкий, бинобарин ижтимоий фарқланиш мавжуд бўлади. Фарқланиш жараёнига хос белги биринчидан, тадбиркорлар, фермерлар ва ижарачилардан иборат янги ижтимоий гуруҳ-мулкдорлар синфининг ҳосил бўлиши; иккинчидан эса мавжуд ишчи, хизматчи ва колхозчи (ширкатга аъзо)лар ижтимоий мақомининг ўзгаришидир. Демак, Ўзбекистонда аҳолини қайта ижтимоий гуруҳланиши юз бермоқда ва бу ижтимоий трансформация маҳсули сифатида даромадларнинг ўзгаришида ўз ифодасини топади.

Кўп укладли тизимдаги даромадларни шартли равишда икки қисмга ажратиш мумкин. Бу бозор ва нобозор даромадлардирки, уларнинг иқтисодий табиати бир хил эмас.

Бозор даромади – бозор қонунларига биноан ишлаб топилган даромад, унинг миқдори иқтисодий ресурсларнинг нақадар самарали ишлатилишига, аниқроғи яхши иқтисодий натижага эришишга боғлиқ. Бозор даромади таркибан тадбиркорлик даромади, мулкдан келган даромад ва бозор талабига қараб ишловчи корхона ва ташкилотлардан тегадиган иш ҳақидан иборатдир.

Нобозор даромадлар – бозор қоидаларига биноан ташкил топмаган, яъни капитал ва мулкка алоқаси бўлмай муҳтожлик ва давлат тақсимооти сабабли юзага келган даромад. Бу даромад ресурсларни самарали ишлатилиши билан боғлиқ эмас, аксинча

мавжуд ресурслар яратган даромадни қайта тақсимлаб унинг бир қисмини бошқаларга бериш натижасида юзага келган даромаддир (2-чизма).

2-чизма

Ҳозирги даврнинг муҳим белгиси - тадбиркорлик даромадининг аҳоли даромадидаги ҳиссасини узлуксиз ошиб бориши. Бу ҳисса 1994 йил 3,4% бўлса, 1996 йилда 18,4%, 1999 й. - 24,4%ни ташкил этди. Бу ўртача кўрсаткич, аммо тадбиркорлик билан махсус шуғулланганларнинг жами даромадида, бу даромад барча тушумнинг 2/3 қисмини ташкил этади.

Тадбиркорлик даромади ҳақида гап кетганда, унинг доирасини белгилашдан иборат мунозарали масала келиб чиқади. Томорқа ва деҳқон хўжалигининг тадбиркорликка алоқаси ҳам баҳслидир.

Томорқа ва деҳқон хўжалиги даромади таркибан бир хил эмас. Унинг бир қисми меҳнат даромади (иш ҳақи) бўлса, бошқа қисми тадбиркорлик даромади (фойда)дан иборат. Бу ерда хўжалик юритувчи бир вақтнинг ўзида ҳам мулк соҳиби, ҳам меҳнат қилувчи бўлади. Соҳиб фермер сингари бозорга ишлайди, оз бўлса-да, ўз капиталини қўяди, риск (хавф-хатарга) боради, ташаббус кўради. Демак, бу ерда ҳам тадбиркорлик даромади бўлади, лекин у меҳнат даромади билан бирлашиб кетади.

Даромадлар манбаи ва уларни топиш усуллари хилма-хил бўлган шароитда оиланинг жами даромадида иш ҳақи ҳиссасининг пасайиши аҳолининг барча тоифасига хос бўлди. Иш ҳақи ҳиссасининг пасайиши зиддиятлидир. **Биринчидан**, бу меҳнат даромадининг рағбатлантирувчи кучини кесади, **иккинчидан** эса, иш ҳақининг оила

учун аҳамияти пасайиши унинг ўрнини бошқа даромадлар билан тўлдиришга ундайди.

Иш ҳақи миқдори унумдорлик билан боғланган, бундай қонуният ҳамма укладларга хос. Буни кичик бизнесдаги укладларга оид кўрсаткичлар таҳлили асосида кўриб чиқилди.

Кўп укладли структура шароитида даромадларни иш ҳақи билан чеклаб бўлмайди, чунки унинг янги турлари – фойда, дивидент, мулк ва индивидуал фаолият даромадлари кўпайиб боради.

Ишлаб топилган даромад кўпайгани ҳолда, трансферт тўловлари камайиб бориши кўзатилади. Бу нодавлат укладлари доирасида тақсимотининг бозор тамойиллари кучайишини билдиради. Аммо бозорга хос даромадларни олиш имкони турли аҳоли тоифалари учун бирдек эмас, чунки уларни бозор муносабатлари дамига тортилиши турлича кечади.

Даромад манбалари кенгайиб борган шароитда унинг турлари оила бюджетини шакллантиришда турлича аҳамият касб этади. Шунга қараб аҳоли турмуши таҳлил этилганда жаъми даромадларни унинг туридан қатъи назар эътиборга тутиш керак. Кўп укладли шароитда турли тоифа аҳолининг даромадлари фарқланишга мойил бўлади, бундай ҳодиса диссертацияда тегишли ҳисоб-китоблар билан тасдиқданган.

Даромадлар таҳлили шуни кўрсатадики, иқтисодий турли-туманлик даромадларни янгидан типлаштиради, уларнинг янги шакллари пайдо қилади, эскиларига эса янгича иқтисодий мазмун беради. Аммо бундан ҳар бир укладга муайян даромад шакли хос деган хулоса чиқмайди. Барча укладларда ҳар хил даромад мавжуд, лекин улар турли комбинацияда бўлади, холос.

Кўп укладли тизимдаги такрор ишлаб чиқариш бу хилма-хилликни қайта ва қайта яратилишини, мазкур жараён узлуксиз бўлишини билдиради. Укладларга хос турли сифат белгилари қайтадан яратилиши билан биргаликда тизимнинг умумий қиёфаси ҳам янгиланиб туради.

Ҳар бир уклад кичик тузилма сифатида мустақил ҳолда такроран юзага келади, аммо бунинг учун мунтазам бозор алоқалари талаб қилинади.

Мазкур алоқалар яхлит кўп укладли такрор ишлаб чиқаришни юзага келтирадики, бу мазмунан макроиқтисодий циркуляция ёки оборотни ташкил этади.

Таҳлиллар кўрсатишича, ресурс билан таъминланиш даражаси такрор ишлаб чиқариш учун муҳим, лекин бу ресурси катта корхоналар мутлоқ афзалликка эга, деган хулосани бермайди, чунки масаланинг бошқа муҳим жиҳати ҳам борки, бу бозорнинг мавжудлиги

ва у билан боғланиш тавсифидир. Ҳар икки жиҳатдаги афзаллик фақат қўшма корхоналарда бор, шу сабабдан бу ердаги такрор ишлаб чиқариш барқарор юз беради. Давлат корхоналарида моддий афзаллик бўлгани ҳолда уларга мунтазам бозор етишмайди.

Жамоа ва хусусий укладнинг кўпчилик корхоналари бозор муаммосидан ҳоли бўлсаларда, нархлар қайчиси уларни самарали ишлаб меъёрида фаолият юргизишига тўсқинлик қилади, чунки такрор ишлаб чиқиршнинг асосий талаби бўлган харажатларнинг қопланиши юз бермайди.

Укладлардаги такрор ишлаб чиқаришга макроиқтисодий индикаторлар боғлиқ бўлади. Шу важдан укладларнинг миллий такрор ишлаб чиқаришдаги ўрнини турли укладлар устувор бўлган соҳалардаги иқтисодий динамикага қараб аниқлаш мумкин (3-жадвал).

3-жадвал

Ўзбекистонда турли соҳалардаги иқтисодий ўсиш кўрсаткичлари (ўтган йилга нисбатан % ҳисобида)¹

Кўрсаткичлар	Укладлар устуворлиги	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000 йил 1-9 ойга нисбатан
Саноат маҳсулоти	давлат ва аралаш	93,3	103,6	101,6	100,1	102,6	104,1	103,6	106,1	117,5
Қишлоқ хўжалиги маҳсулоти	жамоа ва хусусий	94,0	101,0	93,0	102,0	94,0	106,0	104,6	106,0	99,0
Транспортда йўловчилар ташвиш	давлат ва хусусий	85,0	111,0	101,0	93,0	99,6	104,0	100,0	100,3	92,0
Транспортда юк ташвиш	давлат	79,0	98,0	93,0	99,0	95,0	100,1	99,9	100,6	69,0
Чакана савдо обороти	хусусий	59,0	127,5	90,4	95,7	122,2	112,6	114,6	110,5	113,0
Пулли хизмат кўрсатиш	хусусий	57,0	69,4	76,6	73,0	109,8	121,4	110,3	112,6	30,4

Таҳлиллар шуни кўрсатдики, давлат ва аралаш уклад корхоналарида меҳнат унумдорлиги сустлик билан бўлса-да, ўсиб борди. Кичик ва ўрға бизнесдаги хусусий укладда ҳам меҳнат унумдорлигини суст бўлса-да, ўсиши кузатилади, аммо қишлоқдаги, жамоа уклади ва хусусий укладда унумдорлик пасайишга мойил.

¹ Жадвал асосланган манба: Ж. АКУ press №9-10, 2000, 38, 39,40-б.

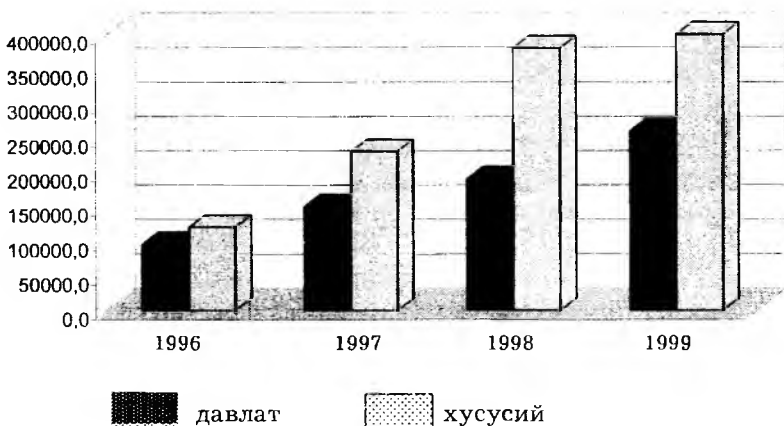
Миллий такрор ишлаб чиқаришда турли секторларнинг ҳиссасини ресурслар миқдоридан ташқари улардан оқилона фойдаланиш ҳам белгилайди. Шуни инобатга олиб ишда меҳнат унумдорлигини секторлараро фарқланиши кўриб чиқилди.

Ҳозир меҳнат унумдорлиги секторлараро фарқланган ҳолда бу кўрсаткич бўйича нодавлат секторини давлат секторига яқинлашиб бориши юз беради.

Укладлардаги такрор ишлаб чиқариш самарадорлиги таҳлил этилганда буни эркин бозор шароитида ишловчи корхоналар доирасида кўриб чиқиш тўғри бўлади, чунки уларнинг фаолият юритиш муҳити бир хил. Шу ўринда турли укладларга оид кичик бизнес корхоналаридаги унумдорлик таққосий таҳлил этилди (3-чизма).

3-чизма

Ўзбекистон иқтисодийнинг давлат ва хусусий секторларида бир ишловчига ҳисобланган қўшилган қиймат

Диаграммани таҳлил этсак, хусусий уклад корхоналари давлат корхоналарига кўра анча самарали ишлаётганлигини кўришимиз мумкин. Аммо бунга қарамай кўп укладли тузилмада хусусий уклад етакчи мавқега эришганича йўқ. Халқаро ташкилотлар маълумотига кўра ҳозир Ўзбекистонда хусусий укладнинг иқтисоддаги ҳиссаси 45%ни ташкил этади. Ислохотларнинг чуқурлашуви хусусий укладни мустаҳкамлаш орқали унинг иқтисодий оборотдаги салмоғини ошириш талаб қилинади.

Кўп укладли тизимда давлат механизми бозорнинг иқтисодий механизми билан биргаликда амал қилади. Қўшолоқ механизм шароитида такрор ишлаб чиқариш, **биринчидан**, қўшимча ресурслар ҳисобидан,

иқкинчидан, меҳнат унумдорлиги ҳисобидан юз беради. Бундай ҳолат ишда тегишли ҳисоб-китоблар билан асосланди.

Кўп укладли тузилма ўзини ўзи яратади, чунки ҳар қандай тизим ўзидан ўзга нарсани юзага келтирмайди. Аммо бунинг учун мулк шаклидан қатъи назар барча иқтисодий субъектлари ўртасидаги алоқалар бозор қоидалари асосида юз бериши талаб қилинади.

Иқтисодий эркинлик нақадар кенг бўлса, кўп укладлилиқ камқўстсиз яратилаверади. Агар эркинлик чекланган бўлса ва айрим уклад имтиёзга эга бўлса, кўп укладлилиқдаги ички мувозанат бузилиб деформациялар келиб чиқади, бу билан айрим укладнинг монопол мавқеи ҳосил бўлади, натижада яққа укладли монотизим ҳосил бўлиб, рақобат доираси тораяди, иқтисодийда турғунлик пайдо бўлади.

Шуни назарда тутиб Ўзбекистондаги ислохотларнинг ҳозирги босқичидаги бош йўналиш сифатида иқтисодий эркинлаштириш белгиланган. Эркинлаштиришнинг устувор вазифага айланиши, уни яратиш эмас, балки кенгайтириш, чуқурлаштириш ва ниҳоят ҳар тарафлама кафолатлашдир.

Эркинлик энг аввал хусусий мулкчилик нақадар ривожланганлигини билдиради, лекин бу бир ўлчамли воқеа эмас, уни баҳолаганда давлат харажатлари, тадбиркорлик эркинлиги, монополияларнинг чекланганлиги, эркин бозор нархларининг амал қилиши, рақобат муҳитининг мавжудлиги ва бошқа кўрсаткичлар ҳам ҳисобга олиниши зарур.

Иқтисодий эркинликнинг бош талаби бу эркин бозор нархларининг амал қилишидир. Ўзбекистон миллий бозорида эса ҳам монополия ҳам монополия сакланган. Бир қатор бозор сегментларида давлат укладига мансуб корхоналар бозорга ўз нархларини тикиштиради. Айни вақтда баъзи бозорларда давлат монополияси мавжуд бўлиб, давлат ягона харидор сифатида майдонга чиқади ва бозорда давлатнинг ўзи белгиланган нарх ўрнатилади. Эркин бозор нархлари амал қилган жойда ҳеч бир уклад вакили устунликка эга бўлмайди. Монопол нарх бор жойда эса давлат укладининг афзаллиги ҳосил бўлади ва бу бошқа уклад ҳисобидан юз беради.

Қатъий нархлар хусусий ва жамоа уклади корхоналари учун тартиблаштирувчи вазифасини ўтамайди, хўжаликлар фаолияти бозор талабларига мослаша олмайди, улар баланслашмаган инфляцияга дуч келади, инфляция фойда кўрмайди.

Мазкур нархлар фермер ва ширкат хўжаликлари учун такрор ишлаб чиқариш базасини торайтиради, чунки хўжалик субъектлари зарар кўради ёки фойдани ғоят кам олади.

Бозор мулк шаклига бефарқ бўлса-да, ўзининг қонун-қоидаларига ҳамма субъектлар бўйсунини талаб қилади. Нарх эркинлиги етишмаган

шароитда турли укладларга мансуб корхоналарнинг сунъий табақаланиши юзага келади, натижада нодавлат укладлари сиқиб чиқарилиши мумкин. Сиқиштириш тенденцияси Ўзбекистондаги инвестиция жараёнларида ҳозирданок кузатилмоқда.

Кўп укладли тизим қайтадан ҳосил бўлиши учун корхоналар мулкчилик шаклидан қатъи назар етарли инвестиция ресурсларига эга бўлиши керак, лекин турли укладларга мансуб корхоналарда инвестицион жараён ғоят нотекис кечади. Давлатнинг фаол инвесторлиги давлат укладининг инвестициялар борасидаги устиворлигини таъминлайди, аммо бу бошқа укладлар ривожу учун ҳам шарт-шароит ҳозирлайди, чунки миллий такрор ишлаб чиқаришга хизмат қилади.

Шу боис Ўзбекистонда инвестицияларни бюджетдан молиялаштириш кўрсаткичлари дунёдаги энг юқори кўрсаткичлардан бири. 1998 йил бюджетнинг капитал инвестициялардаги ҳиссаси қуйидагича бўлди (ЯИМ нисбатан %): Бразилияда – 0,8; Австрияда – 3,1; Польшада – 1,8; АҚШда – 0,7; Туркияда – 2,2; Францияда – 2,0; Швеция – 1,2, ниҳоят Ўзбекистонда – 8,0%¹. Бизнинг ҳисоб-китобимизга кўра Ўзбекистонда давлатнинг жами инвестициялардаги ҳиссаси, давлат секторининг иқтисодиётдаги ҳиссасидан анча устун туради. Буни транзит иқтисод ҳолати изоҳлайди. Ҳозир хусусий капитални жамғарилиши, **биринчидан**, давлат мулкани унинг тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш орқали бўлса, **иккинчидан**, капитални инвестициялар ҳисобидан ўсиши орқали юз беради.

Хусусий капитал ўрта ва кичик капитал шаклига кириб, унинг дастлабки жамғарилиши тугалланмаганидан йирик капитал ҳосил қилиб улгурмайди, ҳал этиладиган вазифалар эса катта инвестицияларни талаб қилади. Устига-устак хусусий капитал муомала соҳасида дастлаб пайдо бўлиб, бу соҳани тезда тарк этмайди, чунки бу ерда капитал обороти тез борганидан кичик капитал қўйиб катта фойда олиш мумкин.

Миллий манфаат серкапитал ишлаб чиқаришни талаб қилса, хусусий капитал бу соҳага ошиқмайди.

Шу сабабли миллий иқтисодиётдаги инвестиция юқини давлат ўз зиммасига олади, буни 4-жадвалдаги рақамлардан кўриш мумкин.

Давлат бор экан иқтисодни тартиблаш инвестиция воситасида ҳам амалга ошириши талаб қилинади, аммо давлатнинг инвестиция маблағларини лимитлар воситасида эмас, балки кредит сифатида тақсимланиши бозор механизмига мос келадики, бунда нодавлат сектори ҳам айtilган кредитлардан бахраманд бўлиши мумкин.

¹ World development report 2000/2001, s. 300.

**Турли укладларда ишлаб чиқаришга киритилган
капитал инвестициялар кўрсаткичлари¹**

Укладлар	1997		1998		1999	
	млр сўм	%	млр сўм	%	млр сўм	%
1. Давлат	112.2	65.6	139.3	66.7	196.2	69.5
2. Хусусий	4.6	2.7	2.8	1.3	7.2	2.5
3. Жамоа	12.7	7.4	29.6	14.0	3.6	1.3
4. Аралаш	41.8	24.3	37.7	18.0	75.3	26.7
Жами	171.3	100.0	209.4	100.0	282.3	100.0

Ҳозир инвестицияларни ҳосил этишда давлат механизмининг устивор бўлиши иқтисодиёт учун зарур бўлса-да, бу қўйи субъектларининг инвестицион имкониятларини солиқ орқали чеклаш ҳисобидан бўлади.

Ўзбекистонда марказлашмаган инвестициянинг заифлашуви кузатилади, бу ўзини ўзи молиялаштиришдан иборат бозор тамойилини чекланганлигини билдиради, ваҳоланки бу эркин иқтисодий тизимнинг муҳим белгисидир.

Ўз-ўзини молиялаштириш манбаларининг торайиши ҳисобидан давлат инвестицияларининг ортиб бориши кўп укладли структура ривожига салбий таъсир этади. Давлат корхоналари ўзлари солиқ туфайли йўқотган инвестицион ресурсларни марказлашган инвестициялар орқали ортиги билан қайтариб оладилар. Хусусий ва жамоа уклади корхоналари даромадининг бир қисмини давлат инвестицияларига айланиши ва уларга қайтиб келмаслиги бу ерда такрор ишлаб чиқаришни чегаралайди, айниқса бу қишлоқдаги жамоа укладда яққол сезилади.

Инвестицияларни мулкчилик шакли жиҳатидан таҳлили шундай ҳулосага олиб келдики, инвестиция жараёнидан хусусий ва жамоа укладини суриб чиқарилиши юз бермоқда. Бу эса кўп укладли тизимни ўз-ўзидан яратилиб туришига тўсқинлик қилади. Инвестиция жараёнларининг либераллашуви бунда турли уклад корхоналари фаол бўлишини ва ўзини ўзи молиялаштириш қондаси устивор бўлишини билдиради. Бунинг учун корхоналарга тегадиган даромадни кўпайтириш ва шунинг эвазига улар ихтиёридаги инвестиция ресурсларини ошириш зарур, бу билан инвестиция учун жавобгарлик иқтисодиёт қўйи субъектлари зиммасига юклатилади.

Бинобарин ислохотларнинг чуқурлашуви жараёнида иқтисодиётда шундай эркин муҳит ҳосил бўлиши керакки, бу инвестицияни тақсимлашни бозор қондаларига буйсундириб турли укладлардаги такрор ишлаб чиқариш мувозанам боришини таъминлаши керак бўлади.

¹ Ўзбекистон Республикаси Макроиктисодстат ваазирлиги маълумотларига асосан тузилди.

Асосий хулосалар ва тавсиялар

Кўп укладли иқтисодий тузилма муаммоларини тадқиқ этиш қуйидагича хулосалар чиқариш имконини берди.

- Кўп укладли иқтисодиётни қарор топиши ва ривожланиши ҳозирги ўтиш даврининг муҳим белгиси, иқтисодий полиформизмдан иборат хилма-хилликнинг бир қўриниши бўлиб, бунда умумийлик ва миллийлик мавжуд. Моноструктурадан полиструктура томон ривожланиш умумий бўлсада, бунда социализмдан сўнгги макондаги иқтисодий трансформация алоҳида ўрин тутди.

- Социализмдан ҳоли бўлган макондаги кўп укладlilik ўзининг уч жиҳати билан ажралиб туради. Биринчидан, бу ўтмишдан мерос қолган бозор муносабатлари базасига таянади; иккинчидан, бу индивидуал хусусий мулкни табиий ривожланиб бориши натижасида эмас, балки давлат мулки ва давлатлашган хўжаликни нодавлат тузилмаларига айлантириш орқали юз беради; учинчидан, бу жараён ўз-ўзидан ва тартибсиз кечмайди, балки давлатнинг бошқоқчилигида ва муттасил амалга оширилаётган ислохотлар натижасида юзага келади.

- Ўзбекистондаги кўп укладlilik ҳам социализмдан сўнгги маконда пайдо бўлган, иқтисодий хилма-хиллик бўлиб, у таморқа ва норасмий иқтисодиётдан иборат бозор меросини инобатта олади ва миллий анъаналарга таянди, бу ерда ҳам уни шакллантиришнинг асосий воситаси мулкни хусусийлаштиришдир. Аммо у бундан ташқари давлатнинг антимонопол чора-тадбирлари ва тадбиркорликни қўллаб-қувватлашни ҳам билдиради.

- Хусусийлаштириш тор маънода мулкчилик шаклини ўзгариши бўлса, кенг маънода иқтисодиётни либераллаштиришдир. Ўзбекистондаги хусусийлаштириш кенг қамровли бўлиб нафақат мулк шаклини ўзгаришни, балки янги мулкчиликни иқтисодий реализацияси учун шарт-шароит ҳозирлашни ҳам билдиради. “Ўзбек модели” асосида хусусийлаштириш пуллик, босқичма-босқич, давлат назорати остида юз беради, нодавлат сектори учун молиявий ресурс ҳосил этишни кўзда тутди.

- Хусусийлаштириш Ўзбекистонда ҳам перманент характерга эга, бу ерда хусусий мулкчилик нафақат давлат мулки, балки жамоа мулки ҳисобидан ҳам юз беради. Бу жараён таморқани ривожлантириш, уни деҳқон хўжалигига айлантириш, фермер хўжаликларини ташкил этишни ҳам ўз ичига олади. Шу боис аграр сектордаги кўп укладlilik мавжуд хўжалик турларини трансформациялашув шаклига эга бўлди. Ширкат хўжалиги ва пайчилик мулкнинг амал қилиши уни Ўзбекистондаги кўп укладли тизимга хос феномен деб айтишга асос бўлади.

- Ўзбекистондаги кўп укладли тузилма давлат, хусусий, жамоа ва аралаш укладларнинг узвий яхлитлигидан ташкил топган, улар макроиқтисодий циркуляцияда ўзоро мунтазам бозор алоқаларига киришган

ҳолда миллий иқтисодий ташкил этидилар. Бу тузилманинг бош бўғини хусусий уклад ҳисобланади, аммо у ҳозирчалик етакчи мавқега эга эмас.

- Давлат уклади, давлатнинг мулк соҳиби бўлиши, унинг корхоналарини эса тадбиркорлик қилишини билдиради. Давлат уклади давлат сектори таркибига киради, лекин унга тенг нарса эмас. Давлат сектори кенг соҳа бўлиб, давлат укладидан ташқари, унинг истеъмол фаолиятини ҳам қамраб олади. “Ўзбек модели” дастлаб давлат уклади кучли бўлишини, сўнгра бошқа укладлар ривож топишини кўзда тутди.

- Хусусий уклад бош уклад сифатида ўзининг кўпчилиқдан иборат бўлиши ва хилма-хиллиги билан ажралиб туради. Унга индивидуал хусусий мулкнинг устиворлиги, эркин бозор билан боғланиш, атомистик структура, бошвоқсизлик, рискни кучли бўлиши, бозор механизми воситасида тартибланиш ва жиддий табақаланиш ҳосилдир.

- Жамоа уклади таркибан икки блокли укладдир. Биринчиси, илгариги колхоз ва совхозларни трансформациялашуви туфайли юзага келган ширкатлар бўлса, иккинчиси, янгидан пайдо бўлган кооперативлардир. Бу укладнинг асосий белгилари умумий жамоа мулки ва пай мулкнинг синтезланиши, натурал ва товар ишлаб чиқаришнинг мавжудлиги, ижара муносабатларининг ривожланганлиги ҳам монопол давлат бозорита, ҳам эркин бозор учун ишлаш кабилардир.

- Аралаш укладнинг муҳим белгиси унда турли шаклдаги миллий мулкни, миллий мулк билан хориж мулкни бирлашувидир. Хориж капитали ишгиروي унга афзаллик беради, бу билан миллий иқтисодийга тушадиган инвестиция юки енгиллашади, риск удиверсификациялашади. Аммо аралаш уклад билан бир қаторда ажнабий укладни ривожлантириш зарурати ҳам пайдо бўлади, чунки бу миллий инвестиция ресурслари етишмаган шароитда иқтисодий ўсишнинг муҳим омилга айланади, иқтисодийнинг ижтимоий йўналишини кучайтиради.

- Ижтимоий йўналиш кўп укладли иқтисодийнинг ички хусусияти ва объектив тарзда бўлади, аммо уни амалга ошиши укладларнинг реал салоҳиятига боғлиқ бўлади. Мазкур йўналиши хомили даромадлар бўлиб, уларнинг шакли, манбалари, топиш усуллари ва ўлчамлари хилма-хиллик ҳосилдир. Даромадлар таркибида зиддийлик бор, бу бозор тамойилларига мос келмайдиган натурал даромадларнинг бўлиши, бозор ва нобозор даромадларининг мавжудлиги, бозор талабларига зид ҳолда меҳнат даромадининг рағбатлантирувчи функциясининг пасайиб кетишида ифода этилади. Бу зиддиятларни ечилиши кўп укладли тузилма ривожининг ижтимоий шарт ҳисобланади.

- Кўп укладlilik тизим сифатида такроран яратилиши шарт, акс ҳолда полвиструктура ўрнига моноструктура келиши мумкин. Ҳар бир уклад ўзини-ўзи яратиши табиий жараён, аммо унинг бир меёрда бориши давлат ишгиرويда юз беради. Унинг асосий шарт либерал иқтисодий тизимни қарор

топилидирки, бу тизимни фақат давлат интервенционализмига қараб баҳолаб бўлмайди. Бунинг учун мулк эркинлиги, фаолияти танлаш имкони, хусусий укладнинг салмоғи, нарх эркинлиги, солиқ юки даражаси, экспорт эркинлиги, рақобатнинг ривожланганлиги, монопол фаолиятни чекланиши, ўз-ўзини молиялаш имкони кабиларни комплекс тарзда инобатга олиш зарур бўлади.

- Ўзбекистонда кўп укладлилиқ ривожланиб барқарор полиструктура хосил этиши учун сақланиб қолган монопол нархлардан эркин бозор нархларига ўтиш, корхоналарга тунадиган солиқ юкини камаййтириш орқали ўз-ўзини молиялаштириш имконини кенгайтириш, корхоналарнинг инвестицион фаолиятини рағбатлантириш йўли билан инвестиция маъсулиятини давлатдан улар зиммасига юклаш, инвестиция жараёнида кредитнинг ролини кучайтириш, давлат инвестицияларини имтиёзли кредит шаклида тақсимлаш ва энг муҳими хусусий укладнинг мавқеини, айниқса индустриал соҳаларда жиддий тарзда ошириш зарур бўлади.

Диссертациянинг асосий ғояси қуйидаги илмий ишларда баён этилган

1. Иқтисодиёт назарияси. Дарслик IV-боб (ҳаммуалиф). – Т.: “Меҳнат”, 1995 й., 52-73 б.

2. Иқтисодий тузумни қайта қуриш. Бозор иқтисодига ўтишнинг ўзига хос йўли. “Мустақил Ўзбекистон тарихининг дастлабки саҳифалари” номли китобда (ҳаммуалиф). – Т.: “Парқ”, 2000 й., 39-68-б.

3. Кўп укладли иқтисод ва даромадлар – //“Ўзбекистон иқтисодий ахборотномаси”, №2, 2000 й. 42-45 б.;

4. Хонадон ва иқтисод – // “Фан ва турмуш”, №1., 2000 й.; 4-5 б.

5. Деҳқон хўжалиги ютуқ, муаммо ва ечимлар – //“Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги”, №1., 2000 й. 19-20 б.;

6. Ҳозирги қишлоқдаги ижтимоий-иқтисодий укладлар – //“Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги”, №2., 2000 й. 13-15 б.;

7. Тенденции развития многоукладности экономики – //“Сельское хозяйство Узбекистана”, №1., 2000 й. 18-19 б.;

8. Ўзбекистонда кўп укладли иқтисодиёт шаклланиши – //“Ўзбекистон иқтисодий ахборотномаси”, №3., 2000 й.14-15 б.;

9. Бозор муносабатларига ўтиш босқичидаги кўп укладли иқтисод ва даромадлар – //“Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги”, №3., 2000 й. 11-14 б.;

10. Ўзбекистонда кўп укладли иқтисодни такроран юзага келиши – //“Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги”, №4., 2000 й. (ҳаммуаллифликда) 7-8 б.;

11. XXI аср корхонаси – бу халқ корхонасидир – //“Бозор, пул, кредит”, №3., 2000 й. 5-8 б.;

12. Иқтисодиётда давлат секторининг функциялари – //“Бозор, пул, кредит”, №6, 2000 й. 3-7 б.;

13. Многоукладная экономика и доходы – //“Экономический вестник Узбекистана”, №6, 2000 й. (в соавторстве) 6-8 б;
14. Деҳқон ҳўжалигининг иқтисодий аҳамияти – //“Фан ва турмуш”, №5, 2000 й. 6-7 б;
15. Сущность, структура и тенденции развития многоукладности – Международный журнал “Машиностроение и автоматизация” (Россия) №3, Москва-2000 г., стр. 47-50;
16. Роль государственного сектора в экономике – Международный журнал “Машиностроение и автоматизация” (Россия) №4, Москва-2000 г., стр. 11-16;
17. Предприятия будущего – Международный журнал “Машиностроение и автоматизация” (Россия) №1, Москва-2001 г., стр. 25-28;
18. Иқтисодий хилма-хиллик йўлида – //“Ўзбекистон иқтисодий ахборотномаси”, №11, 2000 й. 28-29 б;
19. По пути экономического многообразия – //“Сельское хозяйство Узбекистана”, №12, 2000 й. 51-52 б;
20. Жамоа уклади ва унинг трансформациялашуви – //“Ўзбекистон кишлоқ ҳўжалиги” №1, 2001 й., 14-17 б;
21. Бозор муносабатларига ўтиш босқичида хусусий ҳўжалик уклад – //“Бозор, пул, кредит” №2, 2001 й. 65-69 б;
22. Бозор муносабатларига ўтиш босқичида аралаш уклад ва унинг хусусиятлари – //“Ўзбекистон иқтисодий ахборотномаси”, №2, 2001 й. 26-27 б;
23. Кўп укладлик иқтисодиёт шароитида аҳолининг бандлиги – //“Ўзбекистон иқтисодий ахборотномаси”, №3, 2001 й. 24-25 б;
24. Инсон омилини инвестициялаш манбалари. “Ўзбекистон Республикаси Банк-молия тизимини такомиллаштириш ва унинг жаҳон молия бозорига интеграциясининг долзарб масалалари”. Халқаро илмий-амалий конференция. Банк-молия академияси, Тошкент, 1999 йил 19 май. Тезис, 86-87 б;
25. Кўп укладли иқтисодиёт шароитида нобанк кредитнинг аҳамияти. “Ўзбекистон банк тизимини эркинлаштиришнинг долзарб масалалари ва жаҳон тажрибаси”. Халқаро илмий-амалий конференция. Банк-молия академияси, Тошкент, 2000 йил 25 май. Тезис, 14-15 б;
26. Ҳўжалик rischi ва суғурта. “Бозор муносабатлари шароитида суғурта тизимини такомиллаштириш муаммолари”. Республика илмий-амалий конференция. ТМИ, Тошкент 2000 йил 27 май. Тезис, 41-42 б;
27. Многоукладная экономика и финансовые отношения. “Приоритетные направления развития финансов и либерализации финансовой системы в условиях рыночных отношений”. Международная научно-практическая конференция. Москва, 4-6 декабря 2000 г. Тезис-доклад, стр. 9-10 (в соавторстве).

**Краткое содержание диссертации А.В.Вахобова на тему
«Многоукладная экономика на этапе перехода к рыночным
отношениям и ее воспроизводство», представленной на соискание
ученой степени доктора экономических наук по специальности –
08.00.01. – «Экономическая теория».**

Главным направлением современного этапа рыночных реформ в Узбекистане является формирование многоукладной экономики при ведущей роли частной собственности. Это требует глубокого научного исследования проблем многоукладной структуры с учетом национальных особенностей ее становления и развития. Целью данной работы является раскрытие сущности многоукладной структуры, как формы экономического полиформизма, обоснование особенностей социальных аспектов и тенденций ее развития в Узбекистане, а также разработка рекомендаций по дальнейшему ее совершенствованию. В соответствии с этой целью в диссертации решены следующие задачи: дана системная характеристика многоукладности и закономерностей ее становления, определены критерии классификации укладов, место каждого уклада в экономике, исследованы механизмы обеспечения социальной ориентации многоукладной системы, выявлены факторы, влияющие на воспроизводство многоукладности, раскрыто значение либерализации для дальнейшего развития этой системы в Узбекистане.

Новизна диссертации состоит в разработке авторской концепции многоукладности, применительно к условиям переходной экономики в Узбекистане. Она сводится к следующим положениям:

- многоукладность, как выражение полиформистической системы, представляет собой продукт развития от экономического единообразия к экономическому многообразию, основанному на рыночных принципах хозяйствования, она статична и не имеет единую для всех стран модель;

- уклады следует рассматривать как тип хозяйства в данной экономической системе, основными критериями их классификации выступают формы собственности, способ хозяйствования, характер доходов, уклады образуют систему только во взаимодействии;

- в рамках «Узбекской модели» главной особенностью формирования многоукладности является постепенная, поэтапная трансформация существующих типов хозяйств в новые уклады, а также в сочетании национальных экономических традиций с рыночными принципами хозяйствования;

- многоукладная экономика структурно представляет собой единство и взаимодействие государственного, частного, кооперативного

и смешанного укладов, и каждый уклад отличается внутренним многообразием, состоит из предприятий, имеющих единую форму собственности, но различные формы хозяйствования и доходы;

- рыночный характер многоукладной экономики предопределяет имманентность и объективность ее социальной направленности, но реализация ее зависит от эффективности работы предприятий, предоставляющих отдельные уклады;

- в многоукладной системе источником социальных ориентиров выступают доходы, которые преимущественно имеют рыночный характер, отличаются многообразием источников и форм, а также различием размеров;

- многоукладная система должна воспроизводиться перманентно (в противном случае она трансформируется в моносистему), но воспроизводственные процессы в рамках укладов зависят от емкости рынка, ресурсообеспеченности и интенсивности действия рыночных механизмов;

- факторами, препятствующими развитию многоукладности выступают слаборазвитость частной собственности, которая еще не стала ведущей, наличие монопольного рынка и ограниченность масштабов свободного ценообразования;

- для формирования устойчивой полиформистской системы на базе постоянного воспроизводства многоукладности, требуется значительное развитие масштабов частной собственности, развитие свободного рынка при сокращении монопольного, увеличение инвестиционного потенциала предприятий путем снижения налогового бремени, переложение тяжести налога на имущество с объектов производственного назначения на непроизводственные объекты, укрепление позиций иностранного уклада путем стимулирования его инвестиционной активности.

Значимость исследования состоит в возможностях использования основных теоретических положений диссертации в исследовании проблем рыночной трансформации экономики, для развития концепции «Узбекской модели», а также в полезности ее рекомендаций для дальнейшего углубления рыночных реформ в стране.

**Brief contents of A. V. Vakhoboy's dissertation on the problem of
"Multistructural Economy at the state of the transition to market
relations and its reproduction". Submitted for obtaining the
degree of doctor of Economic studies on the speciality of
08.00.01- "Economic Theory"**

The major direction for the Uzbekistan's market reforms at the current stage is liberalization of the Economy which presupposes the formation of the multistructural economy under the private ownership playing the leading role. It requires a deep scientific research into the problems of multistructural framework taking into account the national features of its formation and development. The work presented is aimed at revealing the essence of the multistructural framework as a form of Economic polyformism, ground the peculiarities of social aspects and trends of its development in Uzbekistan and also work out certain recommendations for its further improvement. In accordance with this aim the dissertation solved the following tasks: it gave a system characteristic stage of a market transformation. It also defined the essence and criteria for classification of the structure and also the place of each of the structure in the Economy. The work researched into the mechanisms of the provision of multistructural system's social orientations, certain factors affecting the reproduction of the multistructure and revealed the importance of liberalizations for the further development of this system in Uzbekistan as well.

The novelty of the dissertation is in the author's concept of multistructure which has been worked out in accordance with the conditions of the transition Economy in Uzbekistan. It's based on the following statements:

- multistructure as a form of a polyformistic system is a product of development from the economic monogamy of the economy. It is static and doesn't have single model for all of the countries;
- the structure should be regarded as a type of the Economy in the current economic system. Major criteria for its classification are the forms of ownership, the way of economic organizations, character of incomes. The structure forms the system only in interaction.
- Within the framework of the "Uzbek model" the Main peculiarity of the multistructure formation is a gradual, stage by stage transformation of the existing types of organization into the new ones and also the combination of the national economic production with the market principals of organization;

- multistructural economy of Uzbekistan in its forms a unity and interaction among the governmental, private, cooperative and mixed organizations each of each differs by its internal diversity and also consists of the enterprises with single form of ownership but different forms of incomes' organization;
- market character of the multistructural economy predetermines the immanence and objectiveness of its social orientation but for it to be implemented we need effective performance of the enterprises representing particular structure;
- in multistructural economy the bearer of social orientation are the incomes which are mostly of a market character and differ by the diversity of sources and forms and also by the size;
- multistructural system must be reproduced permanently (otherwise it will be transformed into monosystem), but the reproductive processes within the structure depend on the capacity of the market, resource provision and the intensity of the market mechanisms' performance;
- factors, halting the development of multistructure in Uzbekistan are poorly developed private ownership which is still not the leading one, the presence of a monopolistic market and the limit in scale of a free pricing ;
- to form the stable polyformistic system in Uzbekistan on the basis of a permanent reproduction of multistructure we need a significant development of the scale of the private ownership, free market development at the expense of cutting monopoly, increase the investment potential of the enterprises by means of the nonproductive objects, strengthening the positions of a foreign structure by means of the encouragement of its investment activity;

The importance of the research is in the possibilities to use basic theoretical statements of the dissertation in looking into the problems of a market transformation of Economy, for the development of the "Uzbek model" concept and also in the helpfulness the market reforms in the country.

Босишга рухсат этилди	04.06.2001
Нашр-ҳисоб varaғи	2,0 б.т.
Адади	100 нусха
Буюртма	№ 26

**Тошкент Молия институти босмахонадасида
“Riso” нусха кўпайтириш қурилмасида чоп
этилди.**

700084, Тошкент, Ҳ.Асомов кўчаси, 7-уй